

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

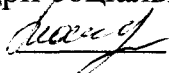
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.2318-сп-13
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
О. В. Пташка

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки,
к. пед. н. М. О. Гладиш

Рецензент: доцент кафедри соціальної педагогіки,
доцент, к. пед. н. Ю. Р. Мацкевіч

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 84 с., 8 таблиць, 5 рисунків, 86 джерел, 5 додатків.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка старшокласників.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи корекції поведінкових девіацій у старшокласників.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи корекції девіантної поведінки старшокласників.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, систематизація та узагальнення наукової літератури з даної теми у сфері психології; емпіричні – опитування, спостереження, бесіда, аналіз документів, тестування; статистичні – кількісний і якісний аналіз, обробка і інтерпретація даних, узагальнення результатів дослідження.

Теоретичне значення роботи полягає у глибокому вивченні питання девіації, в уточненні суті цього поняття, розкритті специфіки профілактики та корекції девіантної поведінки старшокласників.

Практичне значення роботи полягає у розробці корекційної програми для старшокласників з девіантною поведінкою.

Галузь використання: заклади освіти.

**КОРЕКЦІЯ, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, СТАРШОКЛАСНИКИ,
ЗАГАЛЬНООСВІТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ**

SUMMARY

Ptashka O.V. Socio-pedagogical correction of deviant behaviour of high school students in general secondary education institutions.

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (86 items), 5 addenda on 32 pages. The qualifying work volume is 123 pages long, 84 of them – main text. There are 8 tables and 5 illustrations.

The qualifying work gives theoretical survey and describes the experimental research of the problem of the socio-pedagogical correction of deviant behaviour of high school students in general secondary education institutions. It defines the methods and techniques for the effective formation of adequate behaviour of adolescents.

The research object: the deviant behaviour of high school students.

The research subject: the content, forms and methods of the socio-pedagogical correction of deviant behaviour of high school students.

The research purpose: theoretical background and experimental verification of the content, forms and methods of the socio-pedagogical correction of deviant behaviour of high school students.

The research tasks are:

- to analyze the literature sources and define main types of deviant behaviour;
- to characterized the essence of the notion of deviant behaviour in scientific research;
- to define the causes of deviant behaviour;
- to verify experimentally the effectiveness of the methods of correction correction of deviant behaviour of high school students in general secondary education institutions.

The part 1 – «Theoretical backgrounds of the deviant behaviour as a form of social maladjustment»– defines the essence of the notions of deviant behaviour in scientific research, main types and the causes of deviant behaviour.

The part 2 – «Experimental research work on the correction of deviant behaviour of high school students»– shows the results of implementation of the socio-pedagogical correction programme of deviant behaviour of high school students in general secondary education institutions.

The analysis of the results has proved the effectiveness of the developed and implemented program on the socio-pedagogical correction of deviant behaviour of high school students in general secondary education institutions.

Key words: correction, deviant behaviour, high school students, general secondary education institutions.

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Теоретичні аспекти девіантної поведінки як форми соціальної дезадаптації старшокласників.....	11
1.1. Девіантна поведінка старшокласників як форма соціальної дезадаптації.....	11
1.2. Чинники девіантної поведінки старшокласників.....	26
1.3. Зміст діяльності соціального педагога з девіантними старшокласниками.....	41
Розділ 2. Дослідно-експериментальна робота з корекції девіантної поведінки старшокласників.....	52
2.1. Діагностика девіантної поведінки старшокласників.....	52
2.2. Програма корекції девіантної поведінки старшокласників.....	71
2.3. Результати дослідно-експериментальної роботи.....	78
Висновки.....	81
Список використаних джерел.....	85
Додатки.....	92

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Теоретичні аспекти девіантної поведінки як форми соціальної дезадаптації старшокласників.....	11
1.1. Девіантна поведінка старшокласників як форма соціальної дезадаптації.....	11
1.2. Чинники девіантної поведінки старшокласників.....	26
1.3. Зміст діяльності соціального педагога з девіантними старшокласниками.....	41
Розділ 2. Дослідно-експериментальна робота з корекції девіантної поведінки старшокласників.....	52
2.1. Діагностика девіантної поведінки старшокласників.....	52
2.2. Програма корекції девіантної поведінки старшокласників.....	71
2.3. Результати дослідно-експериментальної роботи.....	78
Висновки.....	81
Список використаних джерел.....	85
Додатки.....	92

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в Україні останніми роками в усіх сферах життя та освітнього процесу відбуваються зміни, які призводять до різноманітних поведінкових відхилень у підлітків (старшокласників). Незважаючи на те, що до проблеми профілактики девіантної поведінки прикуто увагу багатьох науковців, кількість девіантних підлітків не припиняє зростати.

Особливості девіантності старшокласників у сучасних умовах полягають у тому, що в наслідку пореформеного економічно-політичного й соціального розвитку країни частково втрачені ціннісно-нормативні регулятори соціальної поведінки молоді, а механізми державного регулювання ослаблені. При цьому процеси соціально-педагогічного контролю деформовані, що призводить до поширення різноманітних девіацій (агресія, азартні ігри, Інтернет-залежність, алкоголізм, наркоманія, куріння, статеві девіації, суїцид, правопорушення, бродяжництво тощо).

Старшокласники (підлітки) особливо складають групу ризику щодо формування девіантної поведінки тому, що їх вік є одним з найскладніших періодів в онтогенезі людини, коли не тільки відбувається докорінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, але й виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки, визначається загальна спрямованість у формуванні моральних якостей і соціальних установок.

Серед сучасних науковців девіантну поведінку з різних її боків досліджували: Б. Братусь, А. Лічко та ін. (біологічний аспект девіантної поведінки); В. Афанасьєв, С. Бородуліна, І. Булах, О. Власова та ін. (соціальний аспект девіантної поведінки); І. Башкатов, С. Белічева, В. Баженов, І. Зверева, О. Змановська, Ю. Клейберг та ін. (психолого-педагогічний аспект девіантної поведінки).

Соціологічні аспекти девіантної поведінки розкрито у працях таких

зарубіжних науковців, як Е. Дюркгейм, Р. Міллз, Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Тард, Е. Феррі та ін., соціально-психологічні аспекти досліджували – А. Адлер (прагнення до влади, самоствердження, переваги над іншими), А. Бандура, К. Левін (агресивна поведінка), С. Лінг (теорія поведінки добровільного ризику), З. Фрейд (психоаналітична концепція девіантної поведінки), Е. Фромм (мазохістські ваблення до страждань і смерті), Р. Харре (концепція соціальних відхилень), К. Хорні (генезис злочинності) та ін.

На шляху подолання поведінкових відхилень важливого значення набуває превентивна діяльність, якій присвятили свої дослідження І. Бех, І. Козубовська, В. Оржеховська, О. Пилипенко, Т. Федорченко та ін.

Питання профілактики девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи досліджували М. Алемаскін, Б. Алмазов, С. Белічева, Н. Закатова, Н. Катаєва, І. Невський, А. Нікітін, Р. Овчарова та ін.

Аналіз розробленості проблеми девіантної поведінки в літературі, показав, що на сьогодні вже накопичено значний теоретичний і емпіричний матеріал з проблеми девіантної поведінки та її профілактики. Проте, досі недостатньо розкрито технології діяльності провідного інституту соціалізації – загальноосвітньої школи – у попередженні девіантної поведінки підлітків, відсутня науково обґрунтована система соціально-педагогічної профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи, яка б охоплювала профілактику та корекцію одночасно всіх видів девіантної поведінки, поширених у підлітковому середовищі.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка старшокласників.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи корекції поведінкових девіацій у старшокласників.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи корекції девіантної поведінки старшокласників.

Для досягнення даної мети, нами були поставлені такі **завдання:**

1) проаналізувати теоретичну літературу та визначити основні види

девіантної поведінки;

2) охарактеризувати зміст поняття девіантної поведінки у наукових дослідженнях;

3) визначити чинники девіантної поведінки;

4) експериментально перевірити ефективність дібраних методів корекції поведінки старшокласників в умовах закладу освіти.

Для виконання поставлених завдань, ми будемо використовувати наступні методи дослідження:

1. Теоретичні: аналіз, систематизація та узагальнення наукової літератури з даної теми у сфері психології.

2. Емпіричні: опитування, спостереження, бесіда, аналіз документів, тестування (методика «Визначення схильності до девіантної поведінки» (за М. Горською); тест-опитувальник особистісної адаптованості школярів А. Фурман; шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна; опитувальник «Визначення схильності до відхилень у поведінці» О. Орел).

3. Статистичні: кількісний і якісний аналіз, обробка і інтерпретація даних, узагальнення результатів дослідження.

Теоретичне значення роботи полягає у глибокому вивченні питання девіації, в уточненні суті цього поняття, розкритті специфіки профілактики та корекції девіантної поведінки старшокласників.

Практичне значення роботи полягає у розробці корекційної програми для старшокласників з девіантною поведінкою та можливості наукового використання результатів дослідження. Використати дане дослідження можна при розробці шкільної програми для старших класів загальноосвітньої школи, а також використати в роботі шкільного психолога та соціального педагога для допомоги учням в складний період становлення особистості і для запобігання проявам девіації.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Девіантна поведінка старшокласників як форма соціальної дезадаптації

Сучасне розуміння поведінки (І. Бех, О. Змановська, Ю. Клейберг, В. Оржеховська) виходить далеко за межі трактування сукупності реакцій на зовнішні стимули, поведінка визначається як взаємодія з довкіллям, опосередкована зовнішньою та внутрішньою активністю індивіда [30].

У науковій літературі термін «поведінка» широко використовується для визначення виду та рівня активності людини поряд з такими її проявами, як діяльність, пізнання, спілкування.

Поняття «поведінка» має в науці ряд визначень. У словнику сучасної української мови (за редакцією В. Бусел) поняття «поведінка» визначається як: сукупність чийх-небудь дій і вчинків; спосіб життя; уміння поводити себе відповідно до встановлених правил. Відповідно до філософських джерел, поведінка – «властива живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою (рухливою) та внутрішньою (психічною) активністю» [78].

У соціології під поведінкою розуміють форму діяльності людини, реакцію на соціальне середовище чи на дію іншої людини, що опосередкована індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю особистості.

Головною ознакою поведінки людини є її соціальність, оскільки вона формується та реалізується у суспільстві. В цілому поведінка особистості відображає процес її соціалізації – інтеграції до соціуму. Саме тому, за словами Дж. Уотсона, серед загальних характеристик поведінки слід визначити наступні: умотивованість (внутрішня готовність діяти, що спрямована

потребами та цілями); адаптивність (відповідність провідним вимогам соціального середовища); автентичність (відповідність поведінки індивідуальності, її природність для даної особистості); продуктивність (реалізація свідомих цілей); адекватність (узгодженість з конкретною ситуацією). Охарактеризувати дії людини, а відповідно і саму поведінку, визначивши такі її ознаки як рівень активності, емоційну виразність, динамічність, стабільність, усвідомленість, гнучкість, довільність.

Соціальна поведінка людини тісно пов'язана з соціальними програмами і ціннісними настановами, що зафіксовані у матеріальній і духовній культурі будь-якого суспільства. Вона регулюється не тільки індивідуальною і суспільною свідомістю, а й соціальними інститутами, правовими нормами, мораллю, політикою. Поведінка людини багаторівнева і багатоструктурна, тому не може бути повною мірою розкрита у будь-якій одній конкретно науковій моделі поведінки. Її пояснення можливе лише на основі комплексного підходу [38].

Нормативна поведінка (нормальна, «стандартна») відповідає соціальним нормам, характерна для більшості людей, викликає схвалення оточуючих і приводить до нормальної адаптації. Нормативна поведінка регулюється будь-якими соціальними нормами, звичаями, релігійними або корпоративними нормами, нормами права та ін.

Всі види соціальної поведінки є різновидами нормативної поведінки.

Можливим є поділ такої поведінки на поведінку, яка у своєму змісті не суперечить існуючим соціально-нормативним приписам, – просоціальну, поведінку, яка є пограничною, – асоціальну, і поведінку, яка не відповідає соціально-нормативній регламентації та протиставляється соціальній, – антисоціальну [16].

Критерії нормативної поведінки:

- Статистичний критерій – це те, що властиво більшості (не менше, ніж половині) людей у популяції. Статистичний критерій поєднується з якісно-кількісною оцінкою поведінки за ступенем її вираження та ступенем загрози

для життя. Так, тютюнопаління визнається нормальним явищем для дорослих (при невеликих дозах і частоті), але відхиленням – для дітей. Однак суїцид або злочин будуть завжди оцінюватися як поведінкове відхилення, оскільки становлять пряму небезпеку для життя самої людини або оточуючих, незалежно від їх частоти чи ступеня вираження.

- Соціально-нормативний критерій. Поведінка, що відповідає вимогам суспільства в даний час, сприймається як нормальна і схвалюється; поведінка з відхиленнями суперечить основним суспільним установкам і цінностям.

- Функціональний критерій дозволяє оцінити поведінку з погляду її наслідків (тобто, до чого вона призводить) або мети, визначаючи таким чином функцію такої поведінки (функціональна або дисфункціональна, сприятлива або шкідлива) щодо поведінки більш високого рівня. Такі норми визначаються професійними групами, уповноваженими суспільством для цієї мети (наприклад, лікарями), або встановлюються законодавчими органами. Анормальна поведінка – значить шкідлива.

- Гомеостатичний критерій нормою вважає все те, що забезпечує якнайкращу адаптацію конкретного організму до умов навколишнього середовища. Відповідно, патологія – це все те, що або взагалі не сприяє якнайкращій адаптації, або сприяє їй недостатньою мірою.

- Індивідуально-психологічний критерій відображає зростаючу цінність кожної особистості, її індивідуальності. Згідно із ним сучасні вимоги до людини не обмежуються її здатністю виконувати соціальні розпорядження, але включають також самопізнання і самобуття особистості.

- Психопатологічний критерій. Всі поведінкові прояви можна розділити на дві групи: нормальні та патологічні в значенні «здоров'я – хвороба». Але у класифікації хвороб девіантна поведінка не виокремлена в якості самостійної нозологічної одиниці, окрім того, не всі психічні розлади можуть викликати поведінкові девіації [15; 24;60].

Прикладом нормативної поведінки можна вважати етичну (просоціальну) поведінку – це сукупність вчинків та дій людей, які відповідають тим нормам

моралі, свідомості чи порядку, що склались у суспільстві або до яких воно прямує. Вона полягає в оцінці, продуманості власної позиції і вчинків, у постійному, добровільному, усвідомленому виборі рішень, що дозволяють якнайповніше виразити компроміс між особистими прагненнями і суспільними вимогами [57].

Деструктивна поведінка – це руйнівна поведінка людини, що спрямована зовні (на зовнішні об'єкти), або всередину – на самого себе. Вона зумовлює порушення якості життя індивіда, зниження критичності до своїх дій, когнітивне перекручування сприйняття і розуміння того, що відбувається, зниження самооцінки та емоційні порушення, що у підсумку призводить до стану соціальної дезадаптації особистості, аж до її повної ізоляції [28].

Тому деструктивність – одна з ознак девіантної поведінки, незалежно від її спрямування – на себе (суїцид) чи зовні (агресія), актуальності (злочин) чи потенційності (бродяжництво).

Дезадаптація, як і адаптація, розглядається як процес, прояв і результат.

Дезадаптація як процес означає зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища життєдіяльності або в певних умовах (наприклад, в дитсадку, класі, групі тощо).

Дезадаптація як прояв є зовнішньою характеристикою якого-небудь неблагополуччя людини, який знаходить вираз у її нетиповій поведінці, відносинах і результативності діяльності в даних умовах середовища.

Дезадаптація як результат – це внутрішня чи зовнішня (іноді комплексна) дисгармонізація взаємодії особистості із самою собою і суспільством, що проявляється у внутрішньому дискомфорті, порушеннях поведінки, взаємин і діяльності [43, 49].

Залежно від природи, характеру і ступеня вираження розрізняють дезадаптацію:

- патогенну – викликану відхиленнями, патологією психічного розвитку і нервово-психічними захворюваннями, в основі яких лежать функціонально-органічні ураження центральної нервової системи;

- психосоціальну – викликану статево-віковими та індивідуально-психологічними особливостями дитини, які обумовлюють її певну нестандартність, важковиховуваність, що вимагає індивідуального підходу чи в окремих випадках спеціальних психосоціальних і психолого-педагогічних коректувальних програм;

- соціальну (або порушення соціалізації) як результат неправильного підходу до виховання в сім'ї та школі, що поєднується з недоліками особистісного розвитку (порушеннями інтелектуальної, емоційно-вольової і комунікативної сфер; відсутністю системи ціннісних орієнтацій тощо) [9].

Наслідком дезадаптації є: неуспішність, недисциплінованість, конфліктність, важковиховуваність, залучення до асоціальних груп, набуття шкідливих звичок, суїцидальні спроби тощо. Тому можна вважати, що дезадаптація є передумовою девіантної поведінки.

Соціальне відхилення – це порушення соціальних норм, яке характеризується певною масовістю, стійкістю і поширеністю за схожих соціальних умов [70]. Ми маємо справу із соціальними відхиленнями, якщо девіантна поведінка індивідів набуває масового характеру, до неї залучається все більша кількість людей. Сюди належать такі негативні соціальні явища, як насильство, наркоманія і токсикоманія, пияцтво і алкоголізм, проституція, злочинність, самогубства, бюрократизм, релігійний та ідейний фанатизм, тероризм та ін. Суспільство протиставляє соціальним відхиленням організовані способи боротьби з ними: правові, економічні, моральні санкції.

Соціальні відхилення характеризують такі ознаки:

- історична детермінованість,
- негативні наслідки для суспільства,
- відносно масовий і відносно стійкий характер у часі.

Соціальні відхилення кількісно і якісно характеризуються рівнем, структурою і динамікою.

Рівень (коефіцієнт) соціального відхилення визначається як кількість офіційно зареєстрованих проявів даного відхилення щодо чисельності

населення (частіше на 100 тис. осіб).

Структура соціального відхилення відображає співставлення окремих підвидів усередині явища.

Динаміка відхилення – це показник зміни рівня і структури всього масиву явища, що вивчається, за певний час [24].

Функціями соціальних відхилень можуть бути: інтеграція групи; формування морального кодексу суспільства; вираз соціального протесту і вихід агресивних тенденцій; втеча; сигнал про неминучі соціальні зміни; спосіб самоідентифікації чи самореалізації тощо.

Соціальні відхилення можна класифікувати:

- а) залежно від типу порушень норми: право, мораль, етикет і т. д.;
- б) за характером норм, що порушуються: відхилення в національному та міжнародному масштабах (війни, расова дискримінація, геноцид, міжнародний тероризм та ін.);
- в) за суб'єктом: індивідуальні, коли окремих індивід відкидає норми своєї субкультури; групові – діяльність трудових колективів та їх органів; діяльність неформальних соціальних груп;
- г) за об'єктом: стосовно різних сфер суспільного життя; різної соціальної спрямованості (проти інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства взагалі); щодо конкретних цінностей чи інтересів (життя, здоров'я особистості, майно та ін.) [74];
- д) залежно від прийняття чи заперечення людиною цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення: новаторство, конформізм, ритуалізм, ретризм, бунт [47];
- е) за цільовою спрямованістю та мотивацією:
 - агресивної орієнтації – виявляються в діях, спрямованих проти особи, і може виражатися у вербальній (образи, загрози, наклеп) і невербальній формі (побої, згвалтування, спричинення тяжких каліцтв, вбивство);
 - корисливої орієнтації – правопорушення і провини, пов'язана з

прагненням незаконним, обманним шляхом отримати матеріальну, грошову, майнову вигоду (розкрадання, крадіжки, шахрайство, хабарі, рейдерство);

- соціально-пасивного типу – виражаються в прагненні відходу від активного суспільного життя, спричиненні шкоди своєму здоров'ю (ухилення від роботи чи навчання, бродяжництво, адиктивна поведінка, залучення до деструктивних сект, суїцид) [9].

Нестандартна («ненормативна») поведінка – виходить за межі прийнятих у даному суспільстві в даний час норм, властива меншій кількості людей. Нестандартна поведінка співвідноситься з діями і вчинками, які спочатку можуть навіть шокувати оточуючих. Однак нестандартна поведінка часто утверджується як творча і впливає на прогресивний розвиток суспільства (як от, відкриття мандрівників і вчених, шедеври, створені музикантами, драматургами, вклад політичних і громадських діячів у соціальний розвиток).

Тому визначають її дві форми:

- креативна (творча) поведінка – реалізує нові ідеї, самобутня, продуктивна, прогресивна, може приводити до зміни самих норм, у низці випадків викликає опір оточуючих;

- девіантна (з відхиленнями) поведінка – непродуктивна, деструктивна або аутодеструктивна, викликає несхвалення оточуючих і соціальну дезадаптацію [24].

Термін «девіантна поведінка» походить від «девіантність» (лат. *deviatio* – відхилення). На думку російського психолога О. Змановської, існування терміну «девіантна поведінка» підтверджує той факт, що дилема «свобода чи необхідність», навіть всупереч очікуванням суспільства, є предметом особистого вибору кожної людини. У соціологічному словнику термін «девіантна поведінка» визначається як «вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам або визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Спрямованість порушень може бути різною. Вони можуть охоплювати як корисні відхилення від норми, так і

дезорганізуючі вчинки. Для того, щоб індивідуальні негативні відхилення набули якості соціальних, потрібні деякі умови: 1) однакова спрямованість таких відхилень у подібних групах людей в однакових умовах; 2) близькість або навіть єдність причин, що детермінують їх появу; 3) наявність певної повторюваності, стійкості вказаних явищ. Тобто, девіації – це не випадкові факти, а процеси, які набули певного поширення у суспільстві або виявляють до цього тенденцію» [25].

Я. Гілінський [21], І. Кон [33], В. Степанов [75] під девіантною поведінкою розуміють:

1) вчинок, дію людини, що не відповідає нормам (стандартам, шаблонам), які офіційно встановлені або які фактично склалися у даному суспільстві;

2) соціальне явище, яке відбито у масових формах людської діяльності, не відповідає нормам, які офіційно встановлені або фактично склалися у даному суспільстві.

У першому значенні девіантна поведінка розглядається радше як предмет психології, педагогіки, психіатрії. У другому – як предмет соціології та соціальної психології. Звісно, таке розмежування відносне, оскільки вихідним для його розуміння є поняття «норма».

Термін «девіантна поведінка» використовується не лише для позначення дій конкретної особи, а й для описання визначених соціальних явищ. Якщо у першому випадку мова йде про «відхилення у поведінці особистості», то у другому – про «соціальні відхилення». Ці терміни нерідко ототожнюються, але виникає необхідність їх розмежування.

Етнокультурний підхід розглядає девіації крізь призму традицій визначеного суспільства: девіантом вважається той, чия поведінка відрізняється від норм, прийнятих у його мікросоціумі.

Слід зазначити, що з позицій самого підлітка деякі вікові та особистісні особливості дозволяють розглядати поведінку, яку вважають дорослі такою, що відхиляється, «нормальними» ігровими ситуаціями, які відображають прагнення до незвичайних ситуацій, завоювання визнання, «дослідження» меж

дозволеного (В. Мухіна, Л. Філонов). Пошукова активність підлітка лежить у основі розширення меж індивідуального досвіду. Х. Ремшмідт відмічає, що у період дорослішання важко провести межу між нормальною та патологічною поведінкою. На думку В. Кондрашенко, О. Крушельницької, девіантом можна назвати того підлітка, який «не просто одноразово і випадково ухилився від норми поведінки, а постійно демонструє девіантну поведінку, яка носить соціально-негативний характер».

Девіантами також можна вважати обдарованих дітей, оскільки вони теж різко вирізняються від однолітків. Невипадково Д. Сімонтон та Ф. Фарлі відмічали суттєву близькість творчої та девіантної особистості (особливо з аддиктивною поведінкою). В. Сухомлинський, А. Макаренко підкреслювали, що «важкий» підліток – це лише незрозумілий для дорослих, а той який не догоджає їм.

Доволі цікавим є підхід С. Немченка [51], який, аналізуючи девіантну поведінку старшокласників, виділяє 11-ть типів підлітків-девіантів:

1) Обраний тип. Самовпевнені підлітки, які переконані у власних здібностях, не мають сумнівів, що вони унікальні та геніальні, мають особливе призначення у світі. Їх основна риса – зірковість, породжена самоповагою. Слабка функція логіки не дає можливість представникам зазначеного типу відмежувати головне від другорядного. Часто такі підлітки керуються миттєвими настроями, їх невгамовна енергія розпорошується на дрібниці, а коли справа доходить до головного, вже не залишається сил і терпіння довести її до кінця. Однією з характерних рис осіб зазначеного типу є міжособистісна експлуатація – вони вдало маніпулюють іншими, використовуючи їх здібності і переваги для досягнення мети.

Формами девіантної поведінки таких підлітків, як правило, можуть виступати схильність до алкоголізму, вживання наркотиків, правопорушень, «удаване» бродяжництво, ситуативна проституція, шахрайство, крадіжки.

2) Жорсткий тип. Характерними рисами таких підлітків є безпричинна зміна періодів різного настрою, дратівливість, нестійкість, схильність до апатії,

неспроможність передбачати майбутнє і наслідки різних дій. Емансипаційне спрямування та реакції згуртування з однолітками у таких дітей особливо підсилюються у періоди підйому. Самооцінка характеру у цих підлітків формується поступово, шляхом накопичення досвіду «хороших» та «поганих» періодів. Головне завдання вони вбачають у тому, щоб вистояти, не зламатись. Ці підлітки неспроможні розібратися у тонкощах людських стосунків, сильна воля та цілеспрямованість пригнічує їх чутливість і виникає «ефект танку» (необхідність задоволення бажання «взяти своє»).

Для підлітків такого типу характерні наступні форми девіантної поведінки: відкриті зіткнення, напади, вандалізм, завдання тілесних ушкоджень, пограбування, шантаж, рекет [51].

3) Дратівливий тип. У підлітків цього типу нерідко виявляються ознаки невропатії – неспокійний сон, поганий апетит, примхливість, плаксивість, іноді нічні страхи, енурез тощо.

Головними рисами зазначеного типу є підвищена дратівливість, втомлюваність та схильність до іпохондрії. Такі підлітки загальмовані, пасивні, безініціативні, з негнучким консервативним мисленням, схильні всьому вірити, покійно ставляться до влади та авторитетів.

Особливим є ставлення цих підлітків до оточуючих. Якщо хтось їм сподобався, вони готові надавати різноманітні послуги, оточувати його піклуванням, не питаючи, чи потребує він цього. У такій ситуації вони будуть почувати себе комфортно і пишатись тим, що комусь потрібні. І все-таки, якщо предмет поклоніння довго і вперто не помічає їх, вони будуть страждати. У той же час вони скоріше будуть самотійно переносити труднощі життя, ніж сподіватися на чийсь допомогу. У представників зазначеного типу великий запас терпіння, оскільки вони дуже невибагливі до зовнішніх умов.

4) Богемний тип. Характерною рисою таких підлітків є схильність до невротичних захисних реакцій конверсійного типу. Вони використовують симптоми фізичного захворювання як засіб вирішення складних ситуацій або як спосіб уникнення відповідальності.

Біда «богемного» типу особистості у тому, що їм не вистачає глибини і сили волі, щоб прагнути досягнень заради справи, а не заради привернення уваги. Кожен їх вчинок, жест, рух розраховані на глядача, на зовнішній ефект, все у них удаване і театральне. Головна риса таких підлітків – безмежний егоцентризм, ненаситне прагнення постійної уваги до своєї особи, захоплення, здивування, співчуття. Вони емоційні, демонстративні, фізично кволі, вони швидко реагують на все, що відбувається, миттєво змінюють настрій. Хворобливе невміння дотримуватися логіки іноді гіпертрофується у підкреслене бажання відчувати себе діловою людиною. В цих підлітків у кишнях чимало записних книжок, візитних карток, використаних чеків, квитанцій – все це вони демонструють за будь-якої нагоди.

Серед проявів девіантної поведінки у «богемних» підлітків на першому місті знаходиться суїцидальність, далі вживання спиртних напоїв та здійснення правопорушень (порушення громадського спокою), вживання наркотичних засобів, ситуативна проституція, жебрацтво, прогули, ексгібіціонізм [51].

5) Замкнений тип. Замкнені підлітки не визнають нікого, окрім самих себе. Їх не приваблює велика кількість людей, вони не докладають жодних зусиль для того, щоб справити враження. Представники цього типу не потребують компанії, віддають перевагу усамітненню, виявляють замкненість, емоційну холодність, що полягає у відсутності турботи, труднощях у становленні емоційних контактів, недостатній інтуїції у процесі спілкування.

Потрапивши до підліткової групи (часто випадково), залишаються «білими воронами». Інколи їх висміюють і навіть жорстоко переслідують однолітки, а через незалежність, холодну стриманість, несподіване вміння відстоювати себе викликають повагу та примушують інших тримати дистанцію у стосунках. Їх захоплення нерідко дивакуваті та стійкі, найчастіше зустрічаються інтелектуально-емоційні хобі.

Серед девіантних форм поведінки можна назвати: суїцид, бродяжництво, грабіжництво, статеві девіації (ексгібіціонізм, розпусні дії, статеві агресії).

Правопорушення, як правило, здійснюються одноосібно.

6) Злісний тип. Представники цього типу прекрасно маніпулюють людьми, їх настроями та бажаннями. Вони прагнуть бути у центрі уваги, захоплювати власними ідеями, вести за собою, відчувати силу і владу. Емоційність представників «злісного» типу часто переважає над логікою, однак вони не втрачають шансів виявити ерудованість.

У стосунках з оточуючими відчують себе більш комфортно, ніж є насправді. Вони відзначаються також силою і тривалістю афектів. Реакція емансипації у «злісних» підлітків нерідко протікає дуже важко, може дійти навіть до певного розриву з рідними, до яких у цей момент прокидається надзвичайна злість.

Серед форм девіантної поведінки переважають силові дії проти особистості, корисливі правопорушення, статеві девіації, жебрацький спосіб життя, вживання алкогольних напоїв [51].

7) Безцеремонний тип. Такий підліток відзначається відсутністю вміння довго тримати правильну дистанцію у спілкуванні, він зовсім не розуміється у ставленні людей до себе, тому часто помиляється у знайомствах. Під час спілкування поводить себе часто безцеремонно, може нетактовно втручатися у розмову, любить все розглядати, незважаючи на реакцію оточуючих. Такі люди не визнають своєї провини, навіть якщо формально вибачаються, вони продовжують поводитися, як і раніше. Часто пропонують нереальні у даних умовах плани, через деякий час забувають і пропонують щось зовсім інше, майже ніяк логічно не пов'язане з попереднім, але теж грандіозне.

Поведінка представника цього типу виглядає хаотичною, оскільки, керований власною нестримною цікавістю, підкоряється миттєвому прозрінню, що є для нього достатнім поштовхом до дії. Можна з повною упевненістю сказати, що девіантні дії найчастіше виникають ситуативно, під впливом обставин.

Серед форм девіантної поведінки найчастіше зустрічаються суїцидальні наміри, статеві девіації, вживання спиртних напоїв та наркотичних засобів,

дрібні правопорушення (скандали, антигромадська поведінка).

8) Вразливий тип. Підлітку цього типу притаманна підвищена вразливість та чуттєвість, через що вони бувають нерішучими та недемонстративними; нелюблять суперечок та конфліктів; не можуть дати відсіч агресії або експансії. Найцінніша їх властивість – уміння пристосовуватися до настрою інших, співпереживати, знімати емоційну напругу, заспокоювати. Особистості зазначеного типу не можуть тиснути на інших, кричати, виявляти агресію. Найсильніше покарання - повне ігнорування людини. Характерна риса поведінки – сумлінність у виконанні конкретного завдання.

До форм девіантної поведінки, що не включає протиправної діяльності, можна віднести: уникнення видів діяльності, які виключають значущі міжособистісні стосунки через страх критики, несхвалення та відчуження; нездатність встановлювати стосунки з людьми без гарантій позитивного сприйняття ними; обмеження у близьких стосунках через страх сорому та безглуздості; ставлення до себе як до соціально неадекватного; надзвичайно сильний тиск відповідальності чи зайнятості будь-якими видами діяльності, щоб запобігти виявленню власного невміння [51].

9) Обережний тип. Підліток цього типу дуже погано переносить вольовий тиск. У виявленні почуттів стриманий, інколи відчуває себе невпевнено, тому дотримується норм, прийнятих у суспільстві. У спілкуванні з людьми обережний, боїться опинитися у незрозумілій для нього ситуації. Слабко розбираючись у емоційних тонкощах, він не хоче вплутуватися у конфлікти, намагається уникати їх.

Недоліком підлітків «обережного» типу є слабкість етики, що часом перетворюється на невпевненість, меланхолійність у емоційних оцінках, особливо це помітно у незнайомій навколишній обстановці. Через відсутність здатності розрізняти емоційні нюанси представники цього типу бачать людей у чорно-білих кольорах: поганий-хороший, добрий-злий, друг-ворог тощо. До форм девіантної поведінки можна віднести їх нестриманість, агресивність, конфліктність.

10) Скептичний тип. Це підлітки, які повністю відображають особливості оточуючого соціального середовища. Вони намагаються жити під девізом: «Роби як усі! Не випинайся, все одно це нічого не змінить». Головнимнедоліком «скептичного» типу можна назвати хворобливе невміння активно виявляти емоції.

Манера мовлення некваплива, часто в'яла, розтягнена. Добре помічає і звертає увагу на невідповідності та суперечливості теорій, поглядів. Моделюючи поведінку людини на основі власного досвіду спілкування, може детально описати подальшу її поведінку.

Підлітки «скептичного» типу – консерватори за натурою, вони не люблять нового, не терплять змін, бо не можуть швидко адаптуватися до ситуації. Визнають це рідко, щоб не виділятися серед інших. Насправді ж надають перевагу встановленим раз і назавжди правилам та постійному оточенню.

Такі підлітки «за компанію» легко беруть участь у розпиванні алкогольних напоїв, вживанні наркотичних речовин, можуть вчиняти злочини, що виявляються у різноманітних формах сексуальних та гвалтівних дій [51].

11) Впертий тип. Особливою настановою спілкування підлітків зазначеного типу, яка привертає до себе увагу, є скептицизм оцінок і впертість у судженнях. Такий підліток найбільше цінує стан душевної рівноваги. Важко включається у роботу, – лише через певний час починає активно працювати, присвячуючи себе повністю обраній справі. У практичності йому немає рівних, у поведінці домагається певної незалежності. Цінує дружбу, має чіткі внутрішні переконання та вимоги до себе, яких чітко дотримується. Основні риси «впертого» типу – слабка воля, підвищене навіювання, неможливість виробляти постійні форми реагування. Вразливі, люблять похвалу, але і те, й інше швидко забувають. Вони безініціативні, легко підкоряються думкам більшості. Реакція емансипації формується рано, не відзначається силою та стійкістю [51].

Аналіз наукових підходів до трактування поняття «девіантна поведінка» свідчить про те, що для його розуміння повинно ґрунтуватися на

міждисциплінарному підході, оскільки воно є предметом дослідження і психології, і соціології, і етики, і медицини, і психіатрії, і кримінології та багатьох інших дисциплін. Саме тому існує чимало розбіжностей у його поясненні, а інтерпретативні варіації визначення сутності ускладнюють використання цього поняття для емпіричної фіксації його проявів. Оскільки у сучасному суспільстві існує загроза значного поширення девіацій деструктивного напрямку, то вважаємо за доцільне акцентувати увагу саме на соціологічній інтерпретації деструктивної девіантної поведінки підлітків.

Систематизація наукових визначень дає підстави стверджувати, що девіантна поведінка підлітків:

- не відповідає загально визнаним (прийнятим, офіційно встановленим тощо) соціальним нормам, принципам, стандартам;
- носить не тільки деструктивну спрямованість, але й конструктивну;
- наносить певної шкоди самій особистості, іншим людям або суспільству;
- негативно сприймається оточуючими людьми і не схвалюється ними;
- носить як епізодичний характер, так і має стійку повторюваність.

Власне, можна було б і повністю погодитися із існуючими визначеннями девіантної поведінки, особливо із тими, які подають відомі російські та українські фахівці у цій сфері: Я. Гілінський, О. Змановська, А. Кравченко та ін. Проте, на наш погляд, у цих визначеннях подано скоріше зовнішній вияв девіантної поведінки. А сутність явища, як відомо із філософії, означає дві взаємопов'язані категорії онтології, що характеризують внутрішній і зовнішній аспекти буття. Тому для з'ясування сутності девіантної поведінки, ми мусимо виявити не тільки зовнішні її прояви, але й внутрішні властивості, без яких вона існувати не може.

На нашу думку, будь-які девіації (відхилення) у поведінці людини є результатом неузгодженості її бажань, прагнень, домагань з соціальними нормативами того середовища, у якому вона діє: живе, виховується, навчається, працює. Коли людина не погоджується, або не сприймає вимоги суспільства,

вона кидає йому виклик у вигляді будь-яких поведінкових відхилень, зміст яких, звісно, визначається її фізіологічними, психологічними і соціальними якостями. Ми є свідками того, що девіації у підлітковому середовищі (агресія, наркоманія, пияцтво тощо) за своєю метою, наслідками суттєво відрізняються, скажімо, від девіацій серед дорослих (кримінальні та економічні злочини).

Таким чином, погоджуючись із відомими нам визначеннями девіантної поведінки, вірніше, із зовнішніми її проявами, ми пропонуємо доповнити їх внутрішнім змістом, що сприятиме уточненню її сутності.

Саме тому, девіантна поведінка визначається як особистий виклик людини, зокрема, підлітка, соціальному середовищу, який породжено неузгодженістю між її особистісними домаганнями і суспільними вимогами (нормами, стандартами, правилами, приписами) та виявляється такими соціально-поведінковими діями та вчинками, що не схвалюються (чи засуджуються) близьким оточенням або суспільством.

Отже, девіантна поведінка особи є складною полідетермінованою формою соціальної поведінки, тобто породженою комплексом взаємозв'язаних чинників – умов і психологічних причин.

1.2. Чинники девіантної поведінки старшокласників

На особистісному рівні поведінка з відхиленнями проявляє себе як соціальна позиція особи, що виступає у формі девіантного стилю і способу життя. Вона призводить до реальної школи для самої особи або оточуючих людей, до конфлікту девіантної особи із соціальним оточенням та її соціальної дезадаптації [24].

Щоб зрозуміти, які є чинники девіантної поведінки старшокласників, спочатку розглянемо класифікацію та критерії поведінкових відхилень.

Загальнонауковий підхід до класифікації поведінкових відхилень дає можливість виокремити такі види і характеристики девіацій (як початкових

конструктив):

- за характером: психічні, фізичні, соціальні (культурні), економічні порушення і ін.;
- за ступенем девіації: первинні (будь-які форми ненормативної поведінки); вторинні (виникають у результаті свідомого чи неусвідомлюваного прагнення девіанта діяти відповідно до того «ярлика», яким оточуючі відмітили його поведінку, що мала місце раніше);
- за масштабом девіацій: масові (як от, алкоголізм), групові (поведінка спортивних уболівальників чи музичних фанатів), індивідуальні або ізольовані (нарцисизм, порушення потягів – kleptomaniya тощо);
- за суб'єктом девіацій: відхилення окремих осіб (жінка-алкоголік, суїцидент), офіційних структур, неформальних і умовних соціальних груп (анонімні алкоголіки, фанати, неформали і ін.);
- за тривалістю відхилень: тимчасові (епізодичні, наприклад, під впливом групи), тривалі (константні);
- за динамікою девіацій: стійкі, коли проявляється лише один вид асоціальної поведінки (наркоманія, дромоманія тощо); нестійкі, коли відзначається схильність до проявів різних видів девіантної поведінки (алкоголізм з агресією до ближніх тощо);
- за рівнем організованості девіацій: стихійні, що виникають під впливом емоційного стану індивіда чи збігу зовнішніх обставин (агресія, спроби самогубства тощо); сплановані, що мають характер регламентованості та чіткої спрямованості (як от, стан комп'ютерної залежності, зловживання алкоголем);
- за типом порушеної норми і значенням наслідків: негативні девіації – соціально не схвалювані, потенційно деструктивно небезпечні для розвитку суспільства та особи (наркоманія, суїцид, вбивство, бродяжництво, тероризм, геноцид і ін.); позитивні девіації – це соціально схвалювані, тобто сприяючі прогресу, суспільному розвитку і особистісному зростанню (нестандартність і прогресивність у політичній чи економічній діяльності; відкриття в науковій сфері тощо);

- за спрямованістю на себе та інших: експансивні – вторгнення у сфери життя і діяльності оточуючих, здійснення щодо них різних форм фізичного, психічного та сексуального насильства; неекспансивні – індивід своєю поведінкою не зачіпає інтересів інших, однак шкодить собі (наприклад, нервова анорексія); егоїстичні – спрямовані на отримання задоволення чи особистого зиску (сексуальні девіації, зловживання психоактивними речовинами); альтруїстичні – спрямовані на інтереси інших, нерідко поєднуються з схильністю до самопожертви (суїцидальна поведінка людини, що здійснюється заради близьких чи божества, якому поклоняється, або «заради всього людства»);

- за рівнем усвідомленості та критичності поведінки: усвідомлені девіації, коли людина усвідомлює, що її вчинки суперечать певним нормам, може переживати з цього приводу негативні емоції, бажає змінити свою поведінку; неусвідомлені девіації, як правило, притаманні людям з психічними розладами, які переконані, що їхня поведінка носить адекватний характер.

- за рівнем структурованості девіацій: структуровані (організовані) – це групова форма поведінки, в межах якої чітко розподілені ролі всіх її учасників (сектанство); неструктуровані девіації: характерна відсутність ієрархічних взаємостосунків, регламентація вчинків[8;46;76].

Психологічна класифікація поведінкових відхилень, як правило, будується на основі таких критеріїв:

- вид порушеної норми;
- результати поведінки і шкода, заподіювана нею;
- індивідуально-стильові характеристики поведінки;
- психологічна мета поведінки та її мотивація[25].

У відповідності з перерахованими критеріями можна виокремити такі групи поведінки з відхиленнями:

- аморальна (асоціальна, зовнішньо деструктивна, маргінальна, прикордонна) поведінка;
- делінквентна (антисоціальна, зміщено-деструктивна, протиправна)

поведінка;

- саморуйнівна (дисоціальна, аутодеструктивна) поведінка.

Аморальна поведінка – це поведінка, яка відхиляється від виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожуючи благополуччю міжособистісних стосунків [24].

Вона знаходиться на межі соціальних норм, розмиває і розширює межі норм, викликає напругу навколишніх людей. Це сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням індивіда до етики і моралі, насамперед, до загальнолюдських цінностей, зокрема, до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточуючих, ввічливості, чесності, порушення яких передбачає громадський осуд. Іноді аморальна поведінка, наприклад, статева розбещеність, супроводжується зниженням моральних критеріїв у суспільстві загалом [13].

Людина з такою поведінкою виражає готовність до протиправних дій у разі зменшення нагляду за її поведінкою, діє правомірно лише унаслідок особистого розрахунку, страху перед покаранням, розуміння вигідності законослухняності.

На відміну від аморальної поведінки делінквентна поведінка є праворушенням.

Делінквентна поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожують соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей. Вона включає будь-які дії або бездіяльності, заборонені законодавством у формі антидисциплінарних, протиправних і антигромадських діянь.

За віковою ознакою можна визначити такі прояви делінквентної поведінки:

- дорослі: правопорушення, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність і відповідне покарання;
- підлітки: хуліганство, крадіжки, грабежі, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками;
- діти: насильство щодо молодших дітей або однолітків, жорстоке

ставлення з тваринами, крадіжка, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали [24].

Необхідно зазначити, що третя група поведінки з відхиленнями – саморуйнівна – на відміну від попередньо зазначених є загрозовою безпосередньо для особи, яка її скоює.

Саморуйнівна поведінка – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожуючи цілісності та розвитку самої особистості.

Саморуйнівна поведінка виступає в таких основних формах:

- суїцидальна поведінка (самогубство),
- адиктивна поведінка (харчова залежність, хімічна залежність – зловживання психоактивними речовинами, нехімічні адикції – сексуальні адикції, ігрова, комп'ютерна, Інтернет-залежність та ін.),
- надцінні психологічні захоплення (роботоголізм, гемблінг, «параноя здоров'я», колекціонування, фанатизм релігійний, спортивний, музичний та ін.),
- аутична поведінка (вибір самотності, аскетизму, відлюдництва),
- віктимна поведінка (поведінка жертви),
- діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості при їзді на автомобілі, проституція та ін.).

Специфікою аутодеструктивної поведінки (аналогічно до попередніх форм) у підлітковому віці є її опосередкованість груповими цінностями. Група, в яку включений підліток, може породжувати такі форми аутодеструкції: самопорізи, наркотичну, комп'ютерну чи харчові адикції, рідше – суїцид [24].

Більшість із названих вище форм поведінки можуть бути як патологічними, так і непатологічними (психологічними).

Непатологічні девіації в основному обумовлені соціально-психологічними девіаціями особи (перш за все, мікросоціально-психологічною занедбаністю) і є проявами ситуаційних характерологічних реакцій (протесту, відмови, імітації, емансипації тощо).

Група патологічних форм девіантної поведінки у дітей і підлітків в

клінічному плані пов'язана в основному з патологічними ситуаційними (патохарактерологічними) реакціями, психогенними формуваннями особи, проявами психопатій у стадії їх становлення, а також з психопатоподібними станами [15].

М. Алемаскін, простежуючи психолого-педагогічну закономірність формування девіантної поведінки, виокремив і описав чотири групи важковиховуваних дітей:

1) важковиховувані діти, які байдуже ставляться до навчання, періодично порушують дисципліну, правила поведінки (здійснюють прогули, бійки), проявляють деякі негативні якості (грубість, брехливість, нечесність);

2) педагогічно занедбані підлітки, що негативно ставляться до навчальної і суспільно корисної діяльності, систематично порушують дисципліну і моральні норми (прогули, бійки, паління, вживання алкоголю), постійно проявляють негативні якості (грубість, лінь, нечесність, жорстокість);

3) підлітки-правопорушники – важковиховувані або педагогічно занедбані підлітки, які скоюють правопорушення (дрібні крадіжки, хуліганство), порушують адміністративні та інші норми, перебувають на обліку в інспекції у справах неповнолітніх або направлені комісіями у справах неповнолітніх у спецшколи;

4) неповнолітні злочинці – педагогічно занедбані підлітки, що скоїли кримінальні злочини, порушують правові норми і направлені судом у навчально-реабілітаційні центри (колонії) [5].

Н. Максимова, К. Мілютіна, поклавши в основу класифікації причини дезадаптації, визначають такі типи девіантної поведінки:

1) Педагогічно занедбані підлітки, в яких опір педагогічним впливам зумовлений несформованістю особистості, низьким рівнем морального розвитку.

2) Підлітки, у яких опір педагогічним впливам зумовлений певними особливостями психічного розвитку.

3) Підлітки, опір яких зумовлений невмілими діями вихователя (оманлива

або ситуативна важковиховуваність).

4) Власне важковиховувані підлітки, в яких опір педагогічним впливам викликаний сформованими захисними механізмами [41].

Відомий дослідник у галузі типології девіантної поведінки А. Личко класифікує порушення за двома напрямками:

1) за формою: делінквентна поведінка, втечі з дому, бродяжництво, рання алкоголізація, сексуальні девіації, суїцидальна поведінка;

2) за причинами, чинниками, мотивами, які лежать в основі: генетичні фактори, резидуально-органічні ураження головного мозку, явища акселерації й інфантилізму, з одного боку, і соціопсихологічні фактори – соціальне середовище та психологічні особливості підліткового віку – з іншого [64].

Як бачимо з вищенаведених класифікацій девіантної поведінки, прояви різних видів відхилень досить різноманітні, одні й ті ж ознаки можуть зустрічатися в характеристиці декількох девіацій, нерідкими є змішані форми поведінки, що відхиляється. Можна дійти висновків про те, що чіткий і однозначний поділ на групи конкретних відхилень у поведінці представляє певну складність. Зауважимо також, що у «чистому» вигляді конкретні види девіантної поведінки можна визначити тільки класифікації. З метою організації профілактичної роботи необхідно розглядати девіантну поведінку як комплекс різних відхилень у поведінці підлітків, у якому спостерігається пріоритетний прояв тих чи інших особливостей.

Розглянемо стадії соціальної дезадаптації неповнолітніх девіантів:

- компенсаторно-поступлива стадія, коли дитина або підліток прагне зняти внутрішню напругу у зв'язку з несприятливими обставинами зовнішнього середовища, втратою головної мети, переорієнтацією на завдання більш загального порядку;

- конфліктно-демонстративна стадія виникає, якщо попередня лінія поведінки не приносить бажаних результатів;

- стадія внутрішньої середовищної ізоляції, коли учень перестає вважати себе членом просоціальної групи (сім'ї, класу) і починає орієнтуватися на

думку асоціальних однодумців [17].

Девіантні стратегії відносин підлітків-девіантів:

- самозвеличення – переживання своєї конкурентоспроможності, «особливості», демонстрація винятковості або ж цінності своєї персони, приниження інших, боротьба за владу, тероризування інших і контроль над ними;

- маніпулювання добровільною турботою – «ти повинен це мені»; «доведи, що ти любиш мене»; «я буду добрим, якщо ти...»; «нехай інші зроблять це»; «допоможи мені, беззахисній, нещасній дитині» тощо;

- відхід від відповідальності та її заперечення – пасивна непокора («ти не маєш права говорити мені, що робити»; «ти примусив мене зробити це»; «це їх провина»), шахрайство, руйнування, що залишає після себе хаос;

- помста – провокаційна поведінка, навмисне травмування, підризна боягузлива непокора; виступ проти всього світу; розмови на зразок таких: «Я підірву ..., завдам шкоди собі..., знищу...», «Я примушу всіх бути насторожі..., ви потім пошкодуєте..., я лише жартую і бавлюся...».

- вироблення і збереження параноїдального погляду на світ – скарги замість подолання проблем; звуження проблеми замість її розуміння («вони примусили мене зробити це», «вони прискіплюються до мене») [85].

Критерії девіантності поведінкових проявів:

- 1) Порухення соціальних норм, які прийняті на певному рівні соціального і культурного розвитку соціальної спільноти, що може набувати різних форм і рівнів (антигромадська, протиправна, кримінальна поведінка).

- 2) Систематична повторюваність. Девіантна поведінка у більшості випадків – це система вчинків чи проступків. Вона не зводиться до одного вчинку, тож необхідно зважати на наявність:

- систематичного порушення підлітком соціальних норм поведінки, що заважає нормальному співіснуванню людей (виявляється у вчинках, які порушують перебіг діяльності інших людей, заважають їм у побуті й відпочинку);

- систематичного порушення підлітком дисциплінарних норм (виявляється у вчинках, які порушують виконання групою / колективом спільної діяльності);

- систематичного порушення підлітком емоційного мікроклімату в його безпосередньому соціальному оточенні (виявляється у вчинках, які призводять до емоційного дискомфорту людей, які його оточують).

3) Деструктивна спрямованість. Девіантна поведінка завдає шкоди самій особистості та становить небезпеку для оточуючих. Вона включає як деструктивні, так і аутодеструктивні дії та вчинки.

4) Тривалість дії. До девіантної поведінки можна віднести такі вчинки підлітків, що мають тривалий характер, тобто спостерігаються зазвичай більше шести місяців [17, 61].

5) Активність і пасивність неприйняття типових норм. Девіантна поведінка може набувати характеру не лише активного, але й пасивного неприйняття типових для суспільства норм і правил життєдіяльності (дезадаптація, депривація, важковиховуваність, педагогічна занедбаність).

6) Невідповідність соціально-віковим нормам і статевій належності неповнолітнього (як от, забіякуватість дівчаток).

7) Вихід за межі індивідуальних варіацій. Девіантна поведінка розглядається в межах медичної норми, але вона не ототожнюється з психічними захворюваннями та патологічними станами, хоча нерідко з ними поєднується.

8) Змінність реакції підлітка (що підтверджує її податливість соціально-педагогічним впливам) на неприйнятні для нього соціальні ситуації, у тому числі «недостатне» чи «надмірне виховання». Це відрізняє таку поведінку від патологічних реакцій, які в більшості випадків не залежать від соціальної ситуації [36, 76].

Будь-яка девіантна поведінка вважається явищем полідетермінованим, тобто обумовленим системою взаємодіючих чинників (факторів).

До числа різноманітних чинників, що обумовлюють генезис девіантної

поведінки, як вважає Ю. Клейберг, належать:

- соціальний фактор (соціально-економічні, культурні, політичні умови життя людини);
- психолого-педагогічний фактор (сімейне, шкільне, професіональне, додаткове, інше виховання);
- індивідуальний фактор (психологічні передумови, що утруднюють соціальну адаптацію індивіда);
- особистісний (активно-вибіркове ставлення індивіда до середовища спілкування та діяльності, норм і цінностей свого оточення, педагогічних дій сім'ї, школи, громадськості, дозвіллевих колективів, а також до особистих ціннісних орієнтацій, розвитку особистих здібностей і готовності до саморегулювання власної поведінки) [31].

Інші автори О. Безпалько[8], С. Беличева [9], Л. Божович [12], О. Ворона[18], Г. Кумарина [35], А. Самойлов [64], В. Оржеховська [55], А. Капська [72], М. Фіцула [79] також вказують на множинність взаємопов'язаних факторів, які обумовлюють виникнення девіантної поведінки:

- біологічні (порушення роботи гормональної системи організму, генетичні наслідки спадковості, негативний вплив навколишнього природного середовища);
- психологічні (акцентуації характеру; підвищений рівень тривожності; потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації; прагнення до самоствердження; прагнення до незалежності та нових відчуттів, нездатність прогнозувати наслідки різноманітних дій, низький рівень інтелектуального розвитку, соціальна незрілість, бажання видаватися дорослим);
- соціально-економічні (зниження життєвого рівня населення, економічний стан суспільства; обмеження соціально схвалених способів заробітку; підвищення рівня безробіття; доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх, реклама алкогольних напоїв і психоактивних речовин);
- соціально-педагогічні (авторитаризм батьків, помилки сімейного виховання, конфлікти з однолітками, учителями, батьками, низький статус учня

в класному колективі, слабка організація позашкільної роботи);

- соціально-культурні (зниження морально-етичного рівня населення; поширення кримінальної субкультури; руйнування духовних та моральних цінностей; культивування неформальних об'єднань; пропаганда в засобах масової інформації насильницьких і безвідповідальних стереотипів поведінки) [68].

Досить поширеним є поділ на внутрішні, особистісні фактори, що обумовлюють явище девіантності, типу незрілості, низької автономності особистості, слабких можливостей опору девіантним впливам, невротичних і психопатичних порушень; і зовнішні, соціальні, до яких належить неправильне сімейне виховання, недоліки педагогічної системи школи, негативний вплив референтної групи [64, 56].

У спеціальній літературі зустрічається розподіл на біологічні та соціально-психологічні фактори, які, у свою чергу, містять:

а) біологічні фактори, під якими розуміють генетичну схильність у випадках конституціональних психопатій, резидуально-органічних уражень головного мозку за типом мінімальної мозкової дисфункції, хронічних соматичних захворювань, дефектів аналізаторів;

б) соціально-психологічні чинники, серед яких значне місце займає фактор дисгармонійного виховання (неповна сім'я, гіпоопіка, гіперопіка, емоційне відкидання, суперечливе виховання, жорстокі відносини в сім'ї), особливості мікросоціального оточення, хронічні психотравмуючі ситуації в сім'ї та соціумі, неврози, реакції особистості на усвідомлення психічної та фізичної неповноцінності; соціально-психологічні особливості підліткового віку як причина формування порушень поведінки у вигляді «пубертатної кризи», з властивими їй кризами ідентичності, авторитету, сексуальності, які і складають властиві для цього віку специфічні підліткові реакції на вплив соціального середовища; вплив соціально-економічної та суспільно-правової ситуації у країні.

Такого роду поділ становить певний інтерес для статистичних

досліджень, однак обмежує можливості комплексного підходу до проблеми.

У зв'язку з цим, більш конструктивними можна вважати поліфакторні класифікації.

Наприклад, Р. Карсон виокремлює чотири групи чинників: психологічні, психосоціальні (міжособистісні), біологічні (генетичні) і соціокультурні [26].

В. Астапов описує три групи:

- а) психологічні (стійкість інфантильних рис особистості),
- б) медико-біологічні (енцефалопатичні реакції, психологічна нестійкість, афективна збудливість, розгальмування потягів),
- в) соціальні (несприятливі умови середовища, особливо мікросоціального, раннє виникнення педагогічної занедбаності як результату емоційно-вольової незрілості особистісної сфери, низького рівня пізнавальної активності, слабкості інтелектуальних можливостей) [6].

У ході нашого дослідження ми диференціювали всі чинники, що обумовлюють формування та розвиток різних форм девіантної поведінки:

- 1) медико-біологічні – спадкові, вроджені і набуті захворювання різної етіології, що провокують девіації;
- 2) індивідуально-психологічні – сформовані до початку підліткового віку особливості емоційно-вольової та мотиваційної сфер, особливості самосвідомості, темпераменту, характеру, що створюють передумови для формування відхилень у поведінці;
- 3) патогенне сімейне виховання;
- 4) неблагополучні особливості міжособистісних відносин з однолітками та іншими учасниками спілкування;
- 5) загальні несприятливі фактори соціокультурного розвитку суспільства.

Дамо їх стисло характеристику.

Серед медико-біологічних чинників девіантної поведінки основне місце займають: ураження ЦНС, важкі соматичні захворювання раннього віку, хронічні соматичні захворювання, спадкова схильність до тих чи інших відхилень (наприклад, синдром дефіциту уваги, обтяжений алкоголізмом),

неврози і невроподібні розлади, затримки психічного розвитку, захворювання з передбачуваним фатальним результатом, раннє статеве дозрівання або його дисгармонія, дефекти аналізаторів та органів чуття, психічні захворювання (шизофренія, епілепсія).

До індивідуально-психологічних чинників, що детермінують виникнення девіантної поведінки, можна віднести:

- акцентуації (у деяких випадках патологічного характеру);
- неадекватну самооцінку; низьку самоповагу;
- відхилення в психічному розвитку;
- інфантильність суджень;
- емоційну нестійкість;
- агресивність, деформації потребнісно-мотиваційної сфери;
- підвищену тривожність, страхи;
- конформність;
- усвідомлення неможливості відповідати очікуванням сім'ї;
- відчуття нездатності впоратися з навчальним навантаженням;
- низький рівень вербального інтелекту;
- слабкість функцій самоконтролю та саморегуляції;
- афективну збудливість, імпульсивність;
- відсутність шкільних інтересів, негативне ставлення до навчання.

До цієї ж групи деякі дослідники В. Адамович [3], В. Астапов [6], І. Бех [11], Л. Никитюк [53], А. Ощепков [56], І. Сафонова [65] відносять такі недоліки характеру, які проявляються в різних видах діяльності, ставленні до себе та інших людей, що є наслідками неправильного виховання:

- лінощі, відсутність бажання вчитися і працювати;
- пасивність поведінки, байдужість до оточення, несамостійність у будь-яких видах діяльності;
- неорганізованість, що виявляється в схильності до дезорганізації, протидії, провокуванні неслухняності в інших, невмінні керувати власною активністю;

- несамотійність в організації власної діяльності або жорстка самоорганізованість без урахування власних можливостей;

- відсутність наполегливості, що характеризується нездатністю висувати далекоглядні цілі або керуватися тими, які поставлені дорослими;

- егоїстичність, що базується на переважанні у всьому особистих інтересів всупереч інтересам інших людей і суспільства в цілому; недисциплінованість;

- упертість, примхливість;

- грубість;

- брехливість.

Патогенне сімейне виховання як найважливіший чинник виникнення відхилень у поведінці має дуже широкий спектр характеристик:

- відсутність прихильності до дітей; сварки, конфлікти, скандали в сім'ї;

- розлучення батьків з подальшою неправильною побудовою відносин їх з дитиною;

- неправильний тип виховання в сім'ї;

- асоціальна поведінка батьків;

- психічні захворювання, алкоголізація і подібні форми інтоксикації батьків, інвалідність батьків;

- жорстоке поводження з дітьми;

- відсутність чи недостатність догляду за дитиною;

- поява нового члена сім'ї (вітчима, мачухи, братів, сестер);

- негативне сприйняття батьками здібностей дитини, її успіхів,

- поведінки та особистості в цілому;

- пред'явлення жорстких вимог, що відповідають баченню батьків про ідеальну дитину;

- непослідовність та неузгодженість сімейних вимог до дитини;

- життя одного з батьків або обох далеко від сім'ї чи втрата їх;

- багатодітність сім'ї (трое і більше дітей);

- перебування одного з батьків в місцях позбавлення волі;

- обмеження стосунків і погані взаємини батьків з іншими людьми поза сім'єю [45].

Негаразди у міжособистісних відносинах дитини поза сім'єю проявляються:

- в образах, які постійно переживаються;
- психологічних травмах, які наносяться соціальним оточенням;
- негативному, ворожому ставленні дорослих (зокрема, вчителів);
- негативній оцінці здібностей підлітка однолітками і вчителями;
- зневажливому ставленні однолітків;
- ізоляції від інших людей;
- негативному стимулюванні поведінки та діяльності;
- приналежності до референтної групи з асоціальною поведінкою [45].

Нарешті, до числа несприятливих соціокультурних чинників, що створюють умови для формування девіантної поведінки, зазвичай відносять:

- чуже оточення (мова, культура);
- направлення з сім'ї в інтернат чи спеціальну дитячу установу;
- госпіталізацію;
- зміну шкільного колективу;
- зміну місця проживання;
- переміщення в чужу сім'ю;
- безробіття батьків [45, 83].

Випереджальне виявлення цих факторів, а також врахування їхнього впливу, змін у поведінці підлітка під їхньою дією у процесі педагогічної організації профілактики девіантної поведінки учнів є, на наш погляд, складовою частиною всієї системи виховної роботи в загальноосвітній школі.

Розглянувши чинники, що обумовлюють виникнення тих чи інших видів девіантної поведінки підлітків, і обґрунтувавши комплексний характер їх детермінуючого впливу, необхідно зауважити, що робота з профілактики поведінки, що відхиляється від норми, повинна мати системний характер і передбачати різні рівні і напрями.

1.3. Зміст діяльності соціального педагога з девіантними старшокласниками

Сутність соціально-педагогічної діяльності з дітьми різної девіантної поведінки полягає в організації підвищеного піклування, виховання у них почуття власної гідності, спираючись на позитивні якості характеру; попередження або подолання різних відхилень у поведінці; у встановленні контакту з особою, яка перевиховується.

Мета діяльності соціального педагога полягає у тому, щоб допомогти подолати кризу і самостійно змінити життя.

Правильно організована соціально-педагогічна діяльність спрямовується на надання комплексної допомоги в розв'язанні особистісних проблем клієнта [84].

В Україні створена розгалужена система соціально-педагогічної роботи з дітьми та підлітками, схильними до девіантної поведінки, соціальний захист неповнолітніх і реабілітацію тих, хто потребує особливих умов виховання.

Як вірно помітив П. Блонський, із об'єктивної точки зору, «важкий» учень – такий, по відношенню до якого робота вчителя виявляється мало дієвою. Із суб'єктивної точки зору, «важкий» учень – такий, із яким учителю важко, тяжко займатися, який вимагає від учителя багато роботи [81].

Педагог і психолог В. М'ясищев, виявляючи характерні, найбільш типові риси важких підлітків із відхиленнями у поведінці, перераховує їх більше десяти: бридкість до школи, ворожнеча до вчителя, потяг до неорганізованого дозвілля, цікавість до яскравих вражень вулиці, схильність до азарту, видовищ і задоволення їх будь-якими засобами, невміння й небажання підкорятися загальним правилам із демонстративним порушенням, дезорганізацією загальної роботи, грубими, дерзкими й цинічними діями та ін.

Таким чином, палітра відхилень у поведінці «важких» підлітків досить широка, й оцінити її, виділити головне, істотне досить складно.

У зв'язку з різноманітністю параметрів і характеристик поведінки, що має

відхилення у дітей і підлітків, наявні різні підходи до вивчення даної проблеми в психології, педагогіці, криміналістиці, медицині. В сучасній науковій літературі існує не лише неоднозначне визначення цього явища, але й різна характеристика його виявів [81].

Соціально-педагогічна діяльність соціального педагога включає три аспекти:

- соціальний – розвиток і набуття соціальних якостей особистості, досвіду спілкування і засвоєння суспільних норм поведінки;
- культурний – ознайомлення з навколишнім світом, оволодіння культурними цінностями суспільства, культурою поведінки і стосунків, відповідною освітою;
- психолого-педагогічний – психічний та особистісний розвиток особистості, навчання і виховання в сім'ї, у дитячому садку, школі [34].

У контексті того, на кого спрямована соціально-педагогічна діяльність, доречно вести мову про соціально-педагогічну роботу з конкретною особистістю чи соціальною групою на рівні суб'єкт-суб'єктної взаємодії, яка виконує профілактичну, реабілітаційну, культурно-дозвілєву, просвітницьку, корекційну та інші функції. Ці функції зображені на рисунку 1.1.

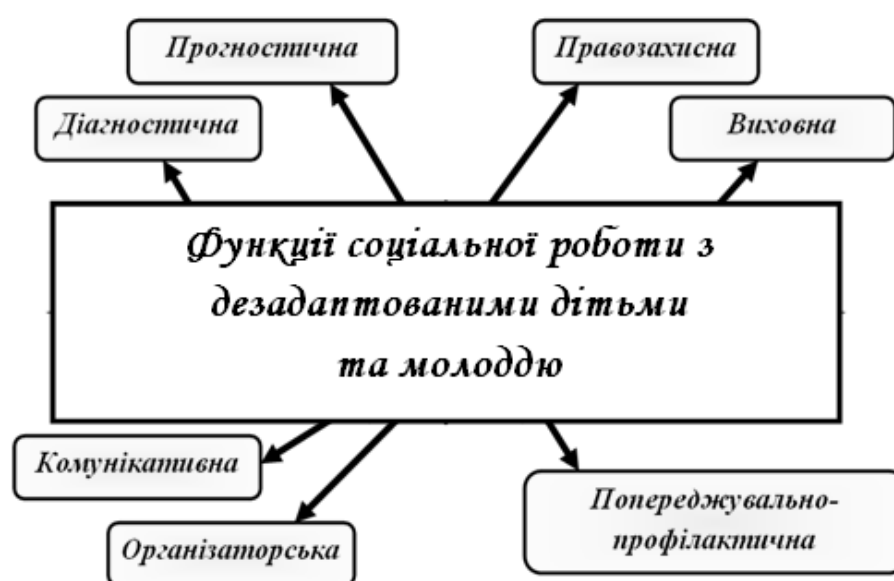

Рисунок 1.1. – Функції соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю.

Розглянемо зображені на рисунку 1.1. функції соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю більш детально.

Діагностична функція – спрямована на виявлення факторів ризику. Вона реалізується шляхом збору інформації про особливості особистості, негативні фактори, які провокують девіантну поведінку.

Прогностична функція, сутність якої полягає в тому, що на основі встановленого діагнозу розробляється конкретна соціально-педагогічна програма діяльності з клієнтом, яка передбачає етапні зміни і кінцевий результат соціальної адаптації, корекції та реабілітації.

Виховна функція – передбачає визначення змісту соціально-педагогічної діяльності, методів перевиховання соціально-важливих якостей.

Правозахисна функція полягає у тому, що соціально-педагогічна діяльність будується на правовій основі, що передбачає як дотримання, так і захист прав дитини.

Організаторська функція обумовлена тим, що соціально-педагогічна діяльність вимагає участі і координації дій різних спеціалістів залежно від проблеми.

Комунікативна функція, сутність якої полягає в установленні контактів між учасниками з метою обміну інформації.

Попереджувально-профілактична функція забезпечує закріплення отриманих позитивних результатів і попереджає про можливі прояви рецидивів [84].

На основі цих функцій конкретизуються напрями соціально-педагогічної діяльності:

- вивчення соціально-психологічних особливостей особистості та соціально-педагогічного впливу мікросередовища на вихованців;
- організація освітньо-виховної взаємодії з проблемною особистістю;
- соціально-педагогічна допомога та підтримка особистості в кризових ситуаціях;
- корекція відносин і соціальної взаємодії;

- організація посередництва у творчому розвитку особистості.

Напрями соціально-педагогічної діяльності визначають основні завдання соціального педагога у системі освіти України [84]:

1. Психологічний супровід розвитку дітей та учнівської молоді. Види соціально-педагогічної роботи: визначення психологічної готовності дітей до навчання у школі; первинне обстеження при комплектуванні перших класів; супровід процесу пристосування першокласників до шкільного життя; профілактика дезадаптації учнів під час переходу з початкової до середньої школи; робота з обдарованими дітьми та дітьми з творчими здібностями; супровід розвитку підлітків; допомога психологу в професійному самовизначенні старшокласників; робота з учнями старшого шкільного віку.

2. Освітньо-виховна діяльність. Види соціально-педагогічної роботи: допомога у налагодженні шкільної дисципліни; запобігання конфліктам в учнівських колективах; виявлення дітей «групи ризику» у початковій школі; допомога вихователям у створенні стабільної ситуації розвитку дитини; робота з підлітками «групи ризику»; профілактика правопорушень серед неповнолітніх; орієнтація учнів на здоровий спосіб життя; попередження суїцидальної поведінки дітей та підлітків.

3. Оптимізація навчально-виховного процесу. Види соціально-педагогічної роботи: виявлення дітей, які потребують спеціального корекційного навчання; психологічне забезпечення диференційованого навчання учнів; пошук шляхів оптимізації навчально-виховного процесу; психологічна підтримка вчителя; участь у прийнятті ефективних управлінських рішень; гуманізація та демократизація навчально-виховного процесу [84].

Отже, основними завданнями соціально-педагогічної діяльності є:

- створення умов, які допоможуть компенсувати проблеми соціалізації;
- забезпечення діагностики, корекції і консультування з соціально-педагогічної проблеми;
- організація соціально-педагогічної профілактики і реабілітації;
- робота з проблемами клієнта (застосування власної методики);

- консультування і спеціалізована допомога у відповідних спеціалістів;
- культурно-просвітницька робота;
- організація дозвілля клієнтів;
- здійснення превентивних заходів, запобігання дезадаптації, депривації, соціальної та педагогічної занедбаності;
- організація допомоги і захисту клієнта [73, с.61-62].

Соціальний педагог повинен проводити такі види соціально-педагогічної діяльності як:

- Превенція – дія з метою попередження/профілактики небажаного явища. Під профілактикою в соціальній педагогіці розуміються перш за все науково обґрунтовані і своєчасно зроблені дії, спрямовані на: запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних обставин в окремої дитини або неповнолітніх, що входять до групи соціального ризику; збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я дитини; сприяння дитині в досягненні соціально значущої мети і розкритті її внутрішнього потенціалу [69].

- Інтервенція (втручання) – екстрена і невідкладна психологічна швидка допомога, спрямована на повернення людини до адаптивного рівня функціонування, запобігання психопатології, зниження негативної дії травматичної події. Це дія з метою позитивних змін, наприклад, термінове вилучення з антисоціальної сім'ї, компанії, робота з горем і втратою, наслідками насильства чи розлучення тощо [54].

- Соціальний контроль – механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення та підтримки в даному суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації, чи мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки. Основними методами соціального контролю є заохочення і покарання [17].

- Корекція – система заходів, спрямованих на виправлення недоліків або відхилень поведінки, компенсацію виявлених відхилень особи через роботу з її мікросоціальним оточенням [27].

- Профілактика девіантної поведінки – являє собою сукупність методів попередження та недопущення в молоді відхилень від соціально ствердної поведінки. Значна роль в попередженні і профілактиці девіантної поведінки дітей й підлітків відіграє сім'я та школа. В зв'язку із тим, що найпоширенішими серед підлітків є прояв адиктивної поведінки, то саме такий аспект потребує особливої уваги як з боку вчителів та соціальних педагогів, так і зі сторони батьків та психологів. Первинна профілактика у даній ситуації передбачає виховання антинаркогенного напрямку особистості, її моральну та психологічну стійкість як головного характерологічного утворення, що зіграє вирішальну роль в критичних ситуаціях та станах вибору [77, с. 315-316].

Підходи соціального педагога до вибору профілактичних технологій:

- Інформаційний підхід базується на тому, що відхилення у поведінці підлітків від соціальних норм відбуваються тому, що неповнолітні їх просто не знають. Тому основним напрямом роботи повинно стати інформування неповнолітніх про:

- їхні права й обов'язки, а також вимоги, які висуває суспільство й держава до виконання встановлених для певної вікової групи соціальних норм;
- правові аспекти наслідків поведінки, що відхиляється від норми;
- клініко-біологічні наслідки аномальних звичок;
- шляхи і способи утвердження здорового способу життя.

В основі соціально-профілактичного підходу є виявлення, усунення і нейтралізація причин і умов, які створюють різного роду негативні явища. Він передбачає:

- навчання дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням статевовікових особливостей;
- вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей у період перебування в дитячій установі;
- аналіз соціально-культурних умов виховання дітей в конкретному мікросоціальному оточенні – в сім'ї, в колі однолітків і т.д.

В основі медико-біологічного підходу лежить попередження можливих

відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо осіб, яка страждають різними психічними аномаліями, тобто патологією на біологічному рівні.

Соціально-педагогічний підхід передбачає відновлення чи корекцію якостей особистості підлітка з девіантною поведінкою, особливо його моральних і вольових якостей особистості [69].

Компоненти профілактичної роботи:

1. Освітній компонент.

Специфічний аспект – мати уявлення про наслідки, до яких приводять ті або інші девіантні відхилення в поведінці і як вони можуть вплинути на життя і долю людини. Мета: навчити молоду людину розуміти й усвідомлювати, що відбувається з людиною (з будь-ким, можливо, і не з ним самим) при тих або інших способах девіантного реагування на проблемні ситуації.

Неспецифічний аспект – знання про себе, розуміння своїх відчуттів, емоцій, можливі способи роботи з ними, турбота про себе. Мета: формування розвинутої концепції самосвідомості у молодій людині.

2. Психологічний компонент – корекція певних психологічних особливостей особистості, що сприяють прояву девіантних відхилень у поведінці, створення сприятливого довірчого клімату в колективі, психологічна адаптація школярів групи ризику та ін. Робота з почуттями вини, страху, невпевненості в собі, проблемами відповідальності, прийняття рішень. Мета: психологічна підтримка дитини. Формування адекватної самооцінки, навичок прийняття рішень, уміння сказати «ні», постояти за себе, визначати і нести відповідальність за себе, свої дії та свій вибір.

3. Соціальний компонент – допомога в соціальній адаптації дитини до умов навколишнього соціуму, оволодіння навичками спілкування, здорового способу життя. Мета: формування соц. навичок, необхідних для здорового способу життя і комфортного існування в навколишній соц. дійсності.

Умови, які сприяють реалізації цієї мети:

- розробка і розвиток високо функціональних стратегій поведінки і

мобілізація особистісних ресурсів школярів;

- відкрите, довірче спілкування і сприйняття інформації, творча атмосфера роботи;
- цілеспрямований розвиток наявного особистісного потенціалу, який сприятиме формуванню здорового стилю життя і високоефективної поведінки;
- формування позитивної Я-концепції (самооцінки, ставлення до себе, своїх можливостей і недоліків); власної системи цінностей, мети і установок;
- наявність здатності робити самостійний вибір, контролювати свою поведінку і життя, вирішувати прості та складні життєві проблеми, уміння оцінювати ту або іншу ситуацію і свої можливості, контролювати її;
- уміння спілкуватися з оточуючими, розуміти їх поведінку і перспективи, співпереживати та надавати психологічну й соціальну підтримку;
- розвиток стратегій і навичок поведінки, що веде до здоров'я: прийняття рішення та подолання життєвих проблем, оцінки соціальної ситуації і прийняття відповідальності за власну поведінку в ній, відстоювання та захист меж свого персонального простору; захисту свого «Я», використання альтернативних поведінкових реакцій, безконфліктне та ефективне спілкування [32].

Необхідно зазначити методи впливу на девіантну поведінку особи з боку психологічної служби школи у складі психолога й соціального педагога.

1. Методи стимулювання мотивації зміни поведінки. Робота з мотивацією починається з перших хвилин консультування. Важливим питанням є те, чому дитина звернулася за допомогою. На даному етапі будуть доречні прямі питання: «Що ти хочеш отримати від нашої співпраці?», «Чим я можу допомогти тобі?». Також можливе використання прийому розкриття намірів за допомогою уточнюючих гіпотез: «Ти звернувся за допомогою, тому що хочеш заспокоїти близьких?».

2. Методи корекції емоційних станів. Існують два основні способи корекції негативних емоційних станів:

- зменшення їх сили, наприклад, за методикою систематичної

десенсибілізації. Десенсибілізація слугує для зниження негативної напруженості, тривожності та боязні страхітливих образів, об'єктів або подій. Техніка десенсибілізації полягає в повторному проживанні лякаючої події на тілесному плані, щоб стерти, витіснити негативне переживання;

- вироблення альтернативних реакцій, наприклад, за допомогою тренінгу релаксації або упевненості. Реакції, не сумісні з тривогою: асертивні реакції (відкритий прийнятний вираз емоцій щодо іншої людини); реакції релаксації; дихальні реакції; змагальні моторні реакції; приємні емоційні реакції, що виникають в різних життєвих ситуаціях (бесіда); усне або рольове програвання конфліктної ситуації.

3. Метод систематичної десенсибілізації – метод систематичного поступового зменшення сензитивності (тобто чутливості) індивіда до предметів, подій або людей, що викликають тривожність. Варіант методики – емотивна уява. Тут використовується образ улюбленого героя дитини, її кумира або значущої людини. В цьому образі дитина поступово стикається з ситуаціями і долає їх. Можуть поєднуватися з ігровою терапією, творчим самовираженням (малювання, театралізація), тілесною терапією.

4. Методи саморегуляції:

- Ментальна релаксація часто використовується після м'язевої релаксації. Вона має на меті уявити конкретну спокійну, приємну сцену. Важливо пояснити клієнтам, що мета навчання релаксації – це розвиток уміння досягати стану, що характеризується емоційним спокоєм.

- Метод формування стратегії самоконтролю. Для цього підлітка спочатку навчають самоспостереженню за власною поведінкою. Самоспостереження часто здійснюється у формі щоденника.

5. Когнітивне переструктурування:

- звернення уваги на суперечності в думках або розповіді підлітка;

- ідентифікація і корекція дисфункціональних думок. Наприклад,

депресія і хімічна залежність часто супроводжуються такими негативними переконаннями, як: «Я погана (поганий)», «Мене не можна любити», «Я не можу зацікавити людей», «У мене нічого не виходить», «Я повинна всім сподобатися». При цьому факти і оцінки оточуючих нерідко суперечать думкам підлітка, але ігноруються ним.

6. Методи придушення небажаної поведінки. Варіанти покарання:

- Тайм-аут рекомендують використовувати при роботі з агресивними або надмірно рухливими дітьми. При цьому дитину просто видаляють з ситуації, в якій негативна поведінка може отримати підкріплення.

- Методика негативних наслідків має на увазі перш за все позбавлення дитини підкріплюючих стимулів тоді, коли вона демонструє небажану поведінку. Підкріплюючими стимулами можуть бути: улюблені заняття, вільний час, подарунки, солодощі, схвалення і увага оточуючих, успіх.

- Метод негативних реакцій – засудження (особливо групове), вираз гніву.

- Демонстрація авersiveвної (українською неприємної) події.

При використуванні названих методик слід мати на увазі, що покарання ефективне, якщо воно: зрозуміле дитині та неодмінно поєднується з позитивним підкріпленням альтернативних реакцій.

7. Методи формування позитивної поведінки. Підкріплення можна здійснювати безпосередньо (за допомогою реальних підкріплюючих стимулів) або побічно (за допомогою символів, жестів). Крім того, підкріплення може бути опосередкованим, коли діти спостерігають за моделями – людьми, які одержують нагороду за бажану поведінку. Формування бажаної поведінки може здійснюватися у формі активного соціального навчання адаптивним поведінковим реакціям [44].

Метою соціально педагогічної роботи з дітьми та підлітками, схильними до девіантної поведінки, є створення умов для повноцінного фізичного й

психічного розвитку зазначеної категорії дітей, успішної їх соціалізації, подолання особистісних проблем і конфліктів з оточенням. Для цього використовують інтерактивні форми профілактичної роботи, а саме:

- Робота з афоризмами. Методика роботи з афоризмами: обговорити в групі всі вислови про протиправну поведінку відомих мислителів минулого і наших сучасників; вибрати три вислови, які найбільш сподобалися, і пояснити свій вибір; відібрати вислови, з якими не згодні або не зовсім згодні та прокоментувати їх; який вислів викликав найбільші розбіжності і чому.

- Дебати. Висловлювання різних, але обґрунтованих думок у межах заданої теми.

- Соціально-педагогічні і психологічні ігри. Гра є імітацією реальної діяльності (трудова, пізнавальна, комунікативна і т.д.) і спрямована на засвоєння в штучних умовах соціальних відносин і суспільно-корисних норм поведінки.

- Колаж – спосіб створення нових ілюстрацій з фрагментів журналів, газет, реклам, буклетів, календарів. Сприяє формуванню авторських умінь і навичок; виробленню навичок індивідуальної та групової роботи та ін...

- Соціально-значущі проекти – комплексна дослідницька форма позааудиторної діяльності, учасники якої демонструють і захищають прогноз (проект) про майбутнє якого-небудь явища.

- Соціально-педагогічний і психологічний тренінг [80].

Таким чином, проведене дослідження показує, що девіантна поведінка спричинює шкоду самій людині, її оточенню та суспільству узагалі. Тому особливої актуальності набирає пошук сучасних форм та методів роботи із її превенції. Соціально-педагогічна діяльність по профілактиці і корекції девіантної поведінки підлітка повинна базуватися на педагогічних принципах та може бути плідною лише з умовою співпраці соціальних педагогів, учителів, психологів, батьків та робітників соціальних служб. Також актуально відмітити і той факт, що профілактика девіантної поведінки дітей та молоді має бути чітко спланованою та періодичною.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Діагностика девіантної поведінки старшокласників

Крім розглянутих теоретичних положень проблеми девіантної поведінки, досліджених у попередньому розділі, ми вирішили провести комплексне вивчення особистості дітей на предмет формування різних видів відхилень у поведінці і психосоматичному розвитку.

Етапи діагностики девіантної поведінки неповнолітніх:

1. Етап інформованості про проблеми підлітка. Фахівцем здійснюється вивчення особових справ школярів та іншої шкільної документації, бесід, експертної оцінки.

До роботи варто залучити класних керівників, психолога. Аналіз щоденників спостережень та звітів виступає в ролі механізму відстеження і оцінки виконання даного етапу.

Кінцевим результатом цього етапу є виокремлення контингенту підлітків, які проявляють девіантну поведінку, однак, поки що не визначення їх як важковиховуваних, оскільки лише результати спостережень чи одноразовий факт порушення норм поведінки не може бути підставою для формулювання такого висновку.

2. Етап розуміння проблем підлітка.

На цьому етапі перед фахівцем висуваються такі завдання: встановлення факторів негативного впливу, джерел і ступеня цього впливу; розуміння проблем життєдіяльності важковиховуваних підлітків; збір даних про важковиховуваних підлітків.

До творчої групи слід залучити соціального педагога, психолога, класних керівників, медсестру, лікаря.

Завдання щодо діагностики між ними розподіляються таким чином:

- вивчення житлово-побутових умов учнів (класні керівники);
- вивчення оточення учнів за місцем проживання (класні керівники, соціальний педагог);
- вивчення інтересів учнів, їх зайнятості в позаурочний час (класні керівники, соціальний педагог);
- аналіз соціальних зв'язків учнів (класні керівники, соціальний педагог);
- діагностика характерологічних особливостей учнів, складання психологічної характеристики (психолог);
- дослідження соціально-психологічної атмосфери у класі (психолог);
- діагностика соціально-ціннісних якостей особистості (соціальний педагог);
- діагностика соціально-психологічного клімату сім'ї (психолог, соціальний педагог);
- вивчення стану здоров'я учнів «групи ризику», схильності до шкідливих звичок (медсестра, лікар).

Результати проведеної діагностичної роботи зручно відобразити у зведених таблицях, журналах спостереження та звітах. На основі них складаються соціально-педагогічні характеристики, що включають перелік тих ознак, які зустрічалися найчастіше, а також були типовими для ряду важковиховуваних.

На цьому етапі фахівцю важливо встановити позитивні взаємини, емоційний контакт з підлітком, що будується на вмінні викликати прихильність до себе через увагу до його внутрішнього світу, прагнення прийти на допомогу. Про результативність цього етапу свідчить саморозкриття важковиховуваного, а саме: формування позитивного ставлення до себе та усвідомлення своєї причетності до вирішення проблеми.

3. На пошуково-формульовальному етапі після збору і аналізу відомостей про підлітків творчою групою моделюється перспективність життєдіяльності та діяльності представників девіантних школярів, шляхи їх самоствердження. Це

передбачає, насамперед:

- диференціацію (групування) важковиховуваних підлітків у межах класного колективу та в межах робочої групи;
- осмислення можливостей соціально-педагогічної діяльності у вирішенні проблем важковиховуваних підлітків – представників типологічної групи [37].

Програма дослідження особистості важковиховуваного учня:

- Загальні дані про важковиховуваних – вік, освіта, місце проживання, психічний розвиток, стан здоров'я, риси характеру, особливості розвитку моральних і вольових якостей.
- Умови сімейного виховання – склад сім'ї, освіта батьків, місце роботи і займана посада, громадські доручення батьків за місцем роботи, ставлення до успішності та поведінки учня, зв'язок батьків зі школою та класним керівником; матеріальні, житлово-побутові умови сім'ї; характер взаємин батьків, батьків і дітей, особливості сімейного мікроклімату, сімейні традиції; поведінка дитини вдома – порушення, які допускаються і заходи вилучу, які застосовують батьки.
- Навчальна діяльність – успішність у школі, причина неуспішності, ставлення до навчальної діяльності, поведінка в школі.
- Ставлення до трудової діяльності – як проявляє себе в окремих видах праці в школі та вдома, яку професію збирається обрати, мотиви вибору, стійкість професійних інтересів.
- Дисципліна у навчально-виховному закладі та поза ним.
- Громадська активність – які суспільні доручення має, як ставиться до їх виконання (чергування, робота редколегії, самоврядування і т. ін.).
- Ставлення до себе (самооцінка) рідко буває відповідним: при завищеній самооцінці учень нав'язує свою думку іншим, намагається бути лідером, нерідко з допомогою фізичної сили; при заниженій – учень стає несміливим, боязким, безініціативним.
- Статус у класному колективі – особливості спілкування з товаришами

по класу, ставлення до вчителів, чи має друзів у школі (класі), хто вони і на чому ґрунтується їх дружба.

- Спілкування в неформальних групах (із соціальною або асоціальною спрямованістю).

- Захоплення та інтереси. Як і з ким проводить вільний час, чим займається, коло захоплень, участь в гуртках та спортивних секціях.

- Ставлення до свого майбутнього. Девіантні діти рідко мріють про майбутнє, не завжди знають, ким хочуть бути, на якого героя бути схожими [27, 50].

Спостереження є методом збору інформації шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації всіх елементів поведінки дитини відповідно до мети і завдань діагностики. Соціально-педагогічне спостереження орієнтовано не на разові одномоментні зрізи, а на тривале лонгитюдне вивчення, яке здатне дати більш повне і об'єктивне уявлення про особу дезадаптованого підлітка і виявити тенденції його соціального розвитку [9].

Спостереження може проводитися в наступних умовах:

- в умовах регламентованої діяльності – відвідування уроків, виховних годин, занять, спортивної секції;

- в умовах нерегламентованої діяльності – перерва, ігрова діяльність в позашкільний час, проведення дозвілля, спілкування з друзями [37].

Під час спостереження фіксуються такі особливості поведінки і зовнішнього вигляду досліджуваного з девіантною поведінкою:

- загальний зовнішній вигляд:

- загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, відповідність віку фізичному розвитку, схильність до маскулінізації (у дівчаток) чи фемінізації (у хлопчиків), надлишкова повнота чи худорлявість;

- охайність одягу, шкіри; колір обличчя (свідчить про стан здоров'я, емоційний стан у даний момент);

- особливі прикмети (шрами, тату і т.д.);

- характеристика рухів дитини; постава, адекватність миміки і жестів;
- невротичні прояви – посилюються при наростанні напруженості тривоги (тремтіння рук, знизування плечима, стереотипне гримасування, кусання нігтів або губів, шмигання носом, постійне перекладання предметів, совання на стільці, розхитування тощо);
 - як тримається (скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо);
 - особливості мовлення (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення, чіткість вимови, словниковий запас, наявність жаргону, брутальних виразів, специфіка вираження думок – ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції);
 - соціальна поведінка (особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності при цьому, товариськість, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо);
 - настроїв (ейфорія, безтурботність, врівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрої, тривога тощо);
 - ставлення до обстеження (ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості);
 - особливості діяльності під час обстеження (ступінь уважності, швидкість вирішення поставлених завдань, особливості орієнтувальної основи дій – намагання знайти загальний спосіб вирішення завдання або дії методом спроб і помилок, темп роботи – ступінь рівномірності, швидкості, сумлінності і охайності при виконанні завдань, реакція на невдачі – агресивна, звинувачення себе, відмова від діяльності, байдужість та ін.) [17].

Індивідуальна бесіда, мета якої отримання інформації про стан здоров'я, коло спілкування, родину (стосунки з членами родини), коло інтересів та потреб, участь у суспільному житті школи, рівень самосвідомості тощо. До неї треба попередньо підготуватися: продумати її спрямування, запитання й можливі відступи від наміченого плану. Необхідно наперед спланувати схему

бесіди, наприклад: симптом (тобто ознака, важлива для обстеження), у чому він проявляється, з якою інтенсивністю проявляється, як давно проявляється, як реагує на це сама дитина. Якщо ця схема буде зашифрована (наприклад, латинізована), то підкресленням можна легко фіксувати інформацію в ході дослідження, не привертаючи уваги дитини тривалими записами [17].

Результативність бесіди залежить від такту вихователя, його вміння підтримувати правильні взаємовідносини з підлітком, взаємного розуміння і довіри. Такий психологічний контакт можливий за умови, що бесіда має не офіційний характер, не перетворюється в допит [79].

Підліток повинен бути впевненим, що психолог не використає проти нього все те, що повідомлялося на прийомі, і що зміст бесід з ним не стане відомим ні вчителям, ні батькам, ні однокласникам.

Якщо з реакції школяра видно, що тема для нього болюча, що він не хоче розповідати, краще перейти до розмови про інше (позначивши цей момент у протоколі), а потім отримати інформацію про афектогенні (болючі) зони використавши проєктивні методи.

Необхідні відомості про вихованця можна здобути і під час особистих бесід з батьками підлітка або з близькими йому людьми.

Стандартизовані тести спрямовані на комплексну діагностику соціально-комунікативного розвитку неповнолітнього (ціннісні пріоритети, комунікативні та організаторські уміння, соціальна активність тощо), а також на детальне вивчення характерологічних особливостей особистості (особистісної адаптованості, потреби в досягненнях, самооцінки, рівнів конфліктності, тривожності, імпульсивності, схильності до ризику тощо).

Перелік таких тестів, що дозволяють вивчити загальну схильність неповнолітнього до девіантних проявів, а також ризик прояву окремих видів девіантної поведінки, наведені нами далі.

Графічні тести використовуються в основному для виявлення характеру самооцінки дітей. Їх не слід пропонувати дітям до 12-13 років, оскільки: вони не володіють ще абстрактним мисленням, що необхідне для роботи із схемами;

здібність до самооцінки не розвинута у дітей до 10-11 років.

Метод анкетування використовується для вивчення інтересів, ставлення до людей і самого себе, морального обличчя підлітка. Питання анкети обмірковують так, щоб відповіді на них давали максимально достовірну інформацію. Якщо треба з'ясувати ставлення вихованця до певного факту, події, явища, бажано добирати непрямі запитання. Не слід, наприклад, ставити запитання «Яке твоє ставлення до виховних годин?». Краще звернутися так: «Назви виховні заходи, які тобі найбільше подобаються».

Соціометричні методики можна застосовувати як допоміжну. Вона допомагає, з одного боку, підтвердити дані діагностики тривожності, конфліктності неповнолітніх, а також частково з'ясувати причини загострення даних рис через вивчення взаємини в класному колективі, ставлення членів колективу до педагогічно занедбаного підлітка тощо.

Методи самовивчення і самооцінки, серед яких найбільший інтерес у неповнолітніх викликають:

- Твори на певну тему за даним планом: «За що цінують справжніх друзів?», «Які якості повинен мати справжній друг?», «За що ти цінуєш своїх друзів?», «Що цінують друзі в тобі?», «За що критикуєш ти і за що тебе?».

- Самохарактеристики й самоінтерв'ю. Наприклад, у ході інтерв'ю «Пізнай себе» учням зачитуються вислови, що характеризують певну якість характеру, «+» чи «-», тобто її наявність чи відсутність дає підстави для роздумів.

- Ігри спрямовані на самопізнання. Наприклад, гра «Розкажи мені про мене». Кожен учень отримує картку з ім'ям товариша. Йому потрібно висловити свою думку про його позитивні та негативні якості.

Існують інші допоміжні методи дослідження, а саме [86]:

- Сферограма виявляє коло інтересів та духовних потреб дитини, дозволяє окреслити сфери її духовної причетності: чи турбують її інші люди. Пропонується два питання: Що б ти хотів мати на світі? Що б ти став з цим робити, якби цього було у тебе дуже багато? Результати обробляються

графічно: сектори концентричних кіл указують на вузькі або далекі сфери причетності дітей навколишньому світу. Отримані відповіді у відсотках розподіляються за відповідними сферами.

- Недописаний діалог дозволяє торкнутися того, що відбувається і виявити ставлення до подій, що відбуваються. Дітям пропонується представити фрагмент бесіду двох людей. Вимовлену одним з них фразу треба доповнити передбачуваною відповіддю. Фраза може бути вимовлена, написана на дошці або на окремих картках.

Запорука успіху – швидкість відповідей, що відображає безпосереднє ставлення дитини.

- Фантастичний вибір – метод, що звертається до уяви дітей, і на фоні уявної «чарівної ситуації» актуалізуються і словесно оформляються потреби дітей, які виражають їхні особистісні цінності.

- Ранжування дозволяє виявити ступінь особистісної значущості об'єктів для випробовуваного. Йому пропонується низка слів, що відображають визначені цінності, та пропонується пронумерувати їх у порядку значущості. Наприклад, пропонуються 10 іменників: праця, мистецтво, людина, природа, хліб, гроші, книги, розваги, будинок, одяг.

Багаті можливості надає «подвійне ранжування», що проводиться із старшокласниками. Суть його в тому, що один і той же ряд підлягає ранговій оцінці двічі: оцінка у минулому; оцінка в теперішньому часі.

Існує чимало діагностичних методик вивчення причин та проявів девіантної поведінки, які можна поділити на такі групи:

- Методики виявлення схильності до девіантної поведінки (оцінка соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд); опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. Орел) та ін.).

- Методики виявлення загальних детермінант девіантної поведінки (виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка (Н. Перешеїна, М. Заостровцева) та ін.).

- Методики виявлення психобіологічних та індивідуально-психологічних

чинників поведінкових девіацій (анкета «Кругозір» (Ю. Василькова) та ін.).

- Методики вивчення проявів важковихованості (метод комплексної експрес-діагностики соціально-педагогічної занедбаності дітей / МЕДОС (Р. Овчарова) та ін.).

- Методики вивчення впливу сім'ї на виникнення девіацій (тест «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс і С. Кауфман); методика «Дерево, люди, життя» (П. Вілсонта ін.).

- Методики виявлення труднощів шкільної соціалізації (діагностика психологічних умов шкільного освітнього середовища (Н. Бадьїна)).

- Методики вивчення впливу зовнішнього середовища на соціалізацію неповнолітніх (анкета «Сприйняття міського простору» (А. Стрельникова)).

- Методики вивчення впливу групи на особистість неповнолітнього (карта-схема «Діагностика психолого-педагогічної характеристики малої навчальної групи» та ін.).

- Методики дослідження схильності до агресивної поведінки (опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка) та ін.).

- Методики діагностики схильності до делінквентної поведінки (опитувальник на виявлення порушень особистості засудженого та ін.).

- Методики діагностики схильності до суїцидальних станів (опитувальник для дослідження підліткової депресивності «Депрископ»; методика «Карта ризику суїциду» (модифікація для підлітків), Л. Шнейдер та ін.).

- Методики на виявлення типу залежної поведінки (опитувальник виявлення схильності до залежного поведінки (В. Зав'ялов) та ін.).

- Методики вивчення схильності до хімічних залежностей (тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» (І. Фурманов) та ін.).

- Методики вивчення схильності до нехімічних залежностей (тест Такера на виявлення ігрової залежності, модифікований і адаптований для неповнолітніх (І. Конігіна) та ін.).

Базою для проведення експериментального дослідження нами було

обрано Білозерський ЗЗСО №2 ім. Богдана Хмельницького Білозерської районної ради Херсонської області. У межах експерименту участь взяли діти віком від 15 до 16 років, які навчаються в 10 класі. Всього у експериментальному дослідженні брало участь 40 дітей.

Наш експеримент складається з наступних етапів:

- первинна діагностика рівня схильності підлітків до негативних форм девіантної поведінки;
- формування групи підлітків, з якими буде проводитися корекція;
- написання програми корекції девіантної поведінки старшокласників;
- проведення корекції учнів, які опинилися в групі ризику;
- проведення контрольної діагностики;
- аналіз результатів.

Для первинної діагностики рівня схильності підлітків до негативних форм девіантної поведінки нами було використано наступні психодіагностичні методики:

- спостереження за дітьми з метою виявлення наявних зрушень у поведінці і особистісному розвитку;
- методика «Визначення схильності до девіантної поведінки» (за М. Горською) (див. додаток А).
- тест-опитувальник особистісної адаптованості школярів А. Фурман (див. додаток Б).
- шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергера - Ю. Ханіна (див. додаток В).
- опитувальник «Визначення схильності до відхилень у поведінці» (О. Орел)(див. додаток Г).

Розглянемо структуру та особливості обраних методик.

Методика М. Горської «Визначення схильності до девіантної поведінки» проводиться для обстеження і виявлення старшокласників, схильних до агресії і девіантної поведінки. Дана методика має чотири шкали та визначає рівень тривожності, фрустрації, агресії та ригідності учня.

Тест-опитувальник особистісної адаптованості школярів А. Фурмана проводиться з метою здійснити оперативну діагностику особистісної адаптованості школяра на всіх можливих рівнях її функціонування. Опитувальник, легкодоступний для роботи з ним учнів і охоплює все актуальне поле життєдіяльності школяра, визначає зони високої та низької адаптованості, сприятливі й несприятливі ситуації розгортання адаптивних процесів, нарешті вказує на найважливіші індикатори функціонування «Я-концепції» особистості та програмує найкращі психосоціальні умови її розвитку залежно від того чи іншого психологічного портрету особистісної адаптивності.

Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергера-Ю. Ханіна дозволяє зробити перші й істотні уточнення про якість інтегральної самооцінки особистості: чи є нестабільність цієї самооцінки ситуативної або постійної, тобто особистісної.

Результати методики відносяться не тільки до психодинамічних особливостей особистості, а й до загального питання взаємозв'язку параметрів реактивності й активності особистості, її темпераменту і характеру. Методика є розгорнута суб'єктивна характеристика особистості, що зовсім не зменшує її цінності в психодіагностичному плані.

Для встановлення рівня схильності до девіантної поведінки було обрано опитувальник «Визначення схильності до відхилень у поведінці» (О. Орел). Це стандартизований тест-опитувальник, що дозволяє виміряти готовність підлітка до реалізації окремих форм девіантної поведінки.

Опитувальник являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, сім з яких змістовні, одна – службова.

Змістовні шкали спрямовані на вимір психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами.

Службова шкала призначена для вимірювання схильності давати про себе соціально бажану інформацію.

Опитувальник має два варіанти – чоловічій та жіночій.

Структура опитувальника: шкала установки на соціально бажані відповіді, шкала схильності до подолання норм і правил, шкала схильності до адиктивної поведінки, шкала схильності до самопошкодженої та саморуйнівної поведінки, шкала схильності до агресії та насильства, шкала вольового контролю емоційних реакцій, шкала схильності до делінквентної поведінки.

Для процесу обстеження і виявлення старшокласників, схильних до агресії і девіантної поведінки ми використали методiku Горської, яка має чотири шкали та визначає рівень тривожності, фрустрації, агресії та ригідності учня. Анкети заповнювалися респондентами у присутності психолога чи соціального педагога.

Опитування носило цілком добровільний характер. Анкета в цілому викликала в учнів досить високий рівень зацікавленості. Більшість учнів відповідали на запитання уважно і відповідально. Від участі в анкетування ніхто не відмовився.

Розглянемо значення цих шкал.

Шкала тривожності визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги та свідчить про неврівноважений стан дитини. Вона весь час чогось боїться, боїться зробити щось не так. Узагальнений результат рівня тривожності зображено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Шкала тривожності, %

№ п/п	Показник схильності до девіантної поведінки	Кількість учнів	Відсоток
1.	Низький рівень (0-7 балів)	23	57,5
2.	Середній рівень (8-11 балів)	12	30,0
3.	Високий рівень (12-16 балів)	4	10,0
4.	Дуже високий рівень (17 балів і вище)	1	2,5
Всього:		40	100,0

По шкалі фрустрації маємо такі результати: більшість (23) учнів мають рівень нижче середнього (57,5 %), середній рівень – 12 учнів (це 30 %) і високий та дуже високий – 5 учнів (це 12,5 %).

Висновок: необхідне проведення психодіагностики загальної тривожності опитаних учнів, індивідуальна корекційна робота в ігровій формі для зменшення її рівня.

Шкала фрустрації виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети.

Учні, яким притаманна фрустрація, як правило бояться невдач, бояться бути обманутими, і тому вони не рішучі в своїх діях.

Розподіл відповідей учнів за шкалою фрустрації зображено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Шкала фрустрації, %

№ п/п	Показник схильності до девіантної поведінки	Кількість учнів	Відсоток
1.	Низький рівень (0-7 балів)	22	55,0
2.	Середній рівень (8-9 балів)	9	22,5
3.	Високий рівень (10-15 балів)	8	20,0
4.	Дуже високий рівень (16 балів і вище)	1	2,5
Всього:		40	100,0

По шкалі фрустрації маємо такі результати: більшість (22) учнів мають рівень нижче середнього (55 %), середній рівень – 9 учнів (це 22,5 %) і високий та дуже високий – 9 учнів (це 22,5 %).

Висновки: необхідно додатково застосувати тести на самооцінку, діагностику міжособистісних стосунків та соціометрію, а також індивідуальну корекцію невпевненості, відчаю та узагальнення конфліктів особистості з оточуючими, будуть застосовуватися методи психологічного консультування (інтерпретація та ідентифікація).

Шкала агресії виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей.

Для суїцидентів допускається зниження агресивності.

Розподіл загальної кількості учнів за шкалою агресії зображено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Шкала агресії, %

№ п/п	Показник схильності до девіантної поведінки	Кількість учнів	Відсоток
1.	Низький рівень (0-10 балів)	28	70,0
2.	Середній рівень (11-12 балів)	6	15,0
3.	Високий рівень (13-16 балів)	4	10,0
4.	Дуже високий рівень (17 балів і вище)	2	5,0
Всього:		40	100,0

По третій шкалі (агресія) були виявлені такі чинники: низький рівень – 28 учнів (70 %), середній рівень – 6 учнів (15 %), високий рівень – 4 учні (це 10 %), дуже високий – 2 учня (це 5 %).

Висновок: для більш детального з'ясування виду агресії та її направленості слід застосувати додаткову діагностику опитуваних (Басса - Дарки) та індивідуальну і групову корекцію рівня агресії школярів.

Шкала ригідності виявляє ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна.

Підліткам важко пристосуватися до ситуації, яку диктує дійсність, вони не можуть перебудуватися в будь-якій ситуації.

Такі діти не підготовлені до будь-яких змін в тих чи інших обставинах.

Для осіб з суїцидальною поведінкою – 13 балів і вище.

Розподіл загальної кількості учнів за шкалою ригідності зображено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Шкала ригідності, %

№ п/п	Показник схильності до девіантної поведінки	Кількість учнів	Відсоток
1.	Низький рівень (0-10 балів)	24	60,0
2.	Середній рівень (11-12 балів)	8	20,0
3.	Високий рівень (13-16 балів)	6	15,0
4.	Дуже високий рівень (17 балів і вище)	2	5,0
Всього:		40	100,0

Шкала ригідності показала результати: низький рівень – у 24 учнів (це 60 %), середній рівень – у 8 учнів (це 20 %), високий – у 6 учнів (це 15 % учнів), дуже високий – у 2 учнів, що становить 5 % опитаних.

Висновок: результати по вивченню складності або нездатності перебудовуватись при виконанні завдань, якщо цього потребують обставини, у підлітків вимагають проведення методики Кеттела, обстеження ригідності особистостей опитуваних, індивідуальних консультацій, бесід, корекції в ігровій формі.

Після анкетування і виявлення старшокласників, схильних до агресії і девіантної поведінки за методикою М. Горської, ми провели методику особистісної адаптованості школярів А. Фурмана.

У тесті опитувальнику все поле життєдіяльності школяра розділено на чотири сфери: «школа», «сім'я», «вулиця», «власне Я», і в кожній із цих сфер зафіксовані найголовніші компоненти, з якими він постійно вступає у взаємодію (товариші по класі, вчителі тощо).

Отож шляхом самооцінки опитуваний визначає своє ставлення до навколишнього світу, оточуючих його людей і самого себе.

Після опрацювання тестів, ми отримали такі результати, особливостей адаптованості школярів, які висвітлені у таблиці 2.5:

Особливості адаптованості школярів (А. Фурман)

Ступінь соціально-психологічної адаптованості учнів	Рівні особистісної адаптованості	Кількість учнів	Відсоток
I. Адаптованість	Максимальний	0	0,0
	Дуже високий	2	5,0
	Високий	3	7,5
	Середній	8	20,0
	Низький	14	35,0
II. Неадаптованість	Неочевидна	6	15,0
	Очевидна	4	10,0
III. Деадаптованість	Ситуативна	2	5,0
	Стійка, очевидна	1	2,5
	Критична	0	0,0
	Суперкритична	0	0,0

Висновок: більше 30 % опитаних учнів неадаптовані та деадаптовані. Ці учні потребують контролю, індивідуальних консультацій, бесід та соціально-педагогічної корекції. в ігровій формі.

Після проведення методики особистісної адаптованості школярів А. Фурмана, ми провели тестування на визначення реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності старшокласників (Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна).

Тестування подається у вигляді шкали, яка дозволяє зробити перші й істотні уточнення про якість інтегральної самооцінки особистості: чи є нестабільність цієї самооцінки ситуативної або постійної, тобто особистісної.

Опрацювавши результати тестування «Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна», ми отримали такі дані (табл. 2.6.):

Таблиця 2.6.

Показники ситуативної та особистісної тривожності

Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна

№	Тривожність	Кількість учнів	Відсоток
1	Висока тривожність	8	20
2	Помірна тривожність	26	65
3	Низька тривожність	6	15
Всього:		40	100

Висновок: лише у 65 % опитаних старшокласників виявився помірний рівень тривожності, а у 35 % опитаних – високий та низький рівень тривожності.

Висока тривожність передбачає схильність до появи стану тривоги у людини в ситуації оцінки її компетентності. В даному випадку потрібно знизити суб'єктивну значимість ситуації та завдань і перенести акцент на усвідомлення діяльності та формування почуття впевненості в успіху.

Низька тривожність, навпаки, потребує підвищення уваги до мотивів діяльності та підвищення почуття відповідальності.

Але інколи дуже низька тривожність в показниках тесту є результатом активного витіснення особистості високої тривоги з метою показати себе в «кращому вигляді».

Для діагностики схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел дітям пропонувалося пройти тестування з метою дослідження схильності до подолання норм і правил, схильності до адиктивної (залежної) поведінки, схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, схильності до агресії та насильства, вольовий контроль емоційних реакцій, схильності до деліквентної поведінки (див. додаток Г).

Отже, ми отримали такі результати по спеціалізованих психодіагностичних шкалах опитувальника (табл. 2.7.):

Таблиця 2.7.

Показники діагностики схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел

№	Шкала опитувальника	Кількість учнів	Відсоток
1	Схильність до подолання норм та правил	1	2,5
2	Схильність до адиктивної поведінки	3	7,5
3	Схильність до самошкоджувальної та саморуйнівної поведінки	5	12,5
4	Схильність до агресії та насильства	5	12,5
5	Вольовий контроль емоційних реакцій	0	0,0
6	Схильність до деліквентної поведінки	1	2,5
Всього:		40	37,5

Висновок: у 37,5 % опитаних старшокласників виявили високий рівень схильності до девіантної поведінки. Цих учнів треба взяти на контроль. Вони потребують соціально-педагогічної корекції.

Відповідно до сформованості критеріїв, у групі респондентів було виявлено процентне співвідношення кількості підлітків з високим, середнім і низьким рівнем сформованості девіантної поведінки (рис. 2.1.) за такими показниками:

1. До групи з низьким рівнем сформованості девіантної поведінки було віднесено 62,5 % учнів, які мали глибокі і міцні знання, чітку моральну позицію щодо сутності правопорушень, соціальну спрямованість своєї поведінки, позитивно ставляться до навчання і успішно навчаються. Такі підлітки віддають пріоритет загальнолюдським цінностям і здоровому способу життя; поведінка їх стійка, прогнозована, відповідальна; вони володіють здатністю аналізувати свої вчинки і вчинки інших; адекватно себе оцінюють; вміють себе контролювати.

2. До групи із середнім рівнем сформованості девіантної поведінки були

віднесені підлітки (27,5 %), які мали певні, але недостатні знання, нестійку позицію щодо сутності і проявів правопорушень, мали посередні успіхи у навчанні; не завжди дотримувались правил моральної поведінки, здорового способу життя; періодично здійснювали протиправні дії, недостатньо володіли навичкам і саморегуляції та самоконтролю; не завжди адекватно себе оцінювали.

3. До групи з високим рівнем сформованості девіантної поведінки (10 %) були віднесені підлітки, які мали розрізнені знання про сутність правомірної поведінки, підтримували позицію правопорушників, не встигали у навчанні, не дотримувалися здорового способу життя, вживали психоактивні речовини, вчиняли протиправні дії, мали неадекватну самооцінку, не вміли регулювати свою поведінку.

Рисунок 2.1. – Узагальнені результати первинної діагностики схильності підлітків до девіантної поведінки.

Таким чином, отримані результати експериментального дослідження дають підстави стверджувати про необхідність посилення соціально-педагогічної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, у напрямі розвитку їх соціальності, корекції адикцій, формування емоційно-вольової сфери, розвитку просоціальних особистісних якостей, соціально схвальних способів поведінки.

Проаналізувавши результат анкетування визначені напрямки подальшої роботи, що передбачає такі методи:

- психодіагностичні, додаткові (тести, анкети, соціометрія);
- психокорекційні (арттерапія, тренінг поведінки, ігрова корекція, соціально-психологічний тренінг);
- методи психологічного консультування (інтерпритація, ідентифікація).

Як видно із отриманих результатів тестування, найбільш вираженими у досліджуваної групи респондентів є показники тривожності, імпульсивності, невпевненості і схильності до нечесної поведінки.

Сформованість цих особистісних якостей є основою для формування і закріплення девіантної поведінки підлітків, і є сигналом для необхідності посилення профілактичної і корекційної соціально-педагогічної роботи із учнями групи ризику.

2.2. Програма корекції девіантної поведінки старшокласників

Як було вже зазначено, наше дослідження з'ясувало наявність девіантних проявів у старшокласників приблизно у 38 % випадків. Це є вагомою причиною для здійснення заходів, спрямованих на боротьбу з підлітковими відхиленнями.

Виявлені проблеми мають різноплановий характер. Тож ми, вирішили написати відповідну корекційно-розвивальну програму.

Комплексна корекційно-розвивальна програма для старшокласників

«Підліткові девіації. Шляхи подолання» була створена з метою відкоригувати та врівноважити динаміку психічних процесів; підвищення кількості способів регулювання мислення та поведінки; підтримка та активізація гармонічного розвитку основних сфер діяльності підлітка: фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної; формувати активну життєву позицію; пропагандувати здоровий спосіб життя.

Завдання корекційно-розвивальної програми:

- навчити підлітка контролювати свою агресію та звільнитися від неї у прийнятній формі;
- сформувати у підлітка вміння аналізувати конфліктну ситуацію, та шляхи пошуку із неї;
- формувати адекватну самооцінку;
- зменшити напругу психоемоційного стану;
- створити атмосферу успіху, підкріпити впевненість у власних силах;
- розвивати уміння контролювати рівень тривожності;
- розвивати вміння ефективно спілкуватися та співпрацювати з іншими;
- навчити планувати та прогнозувати своє майбутнє;
- усвідомлення особистої відповідальності за своє життя;
- усвідомлення цінності власної особистості.

Перелік методів і форм роботи, які будуть використовуватися під час занять: інформаційні повідомлення, мозковий штурм, рольові ігри, вправа-демонстрація, рухові ігри, тощо.

Обладнання: бейджики; маркери; білий папір формату А4 і А2; м'яка іграшка, дитячий м'ячик, іграшковий мікрофон, легка музика (магнітофон), дві ляльки, стікери. Обладнання відповідно до кількості учнів у групі.

Перелік діагностичних методик: діагностика схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел.

Очікувані результати: розвинути у підлітків уміння долати емоційне напруження; оволодіння методами релаксації; підкріпити впевненість підлітків у своїх силах та можливостях; скоригувати самооцінку до адекватного рівня.

Організація занять: програма розрахована на 9 занять по 45 хвилин кожне. Заняття проводити 1 раз на тиждень.

Кількість учнів у групі: 15 чоловік.

Форма занять: групова.

Тематичний план даної програми зображений у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8.

Тематичний план
корекційно-розвивальної програми для старшокласників
«Підліткові дев'яці. Шляхи подолання»

№	Тема заняття	Обладнання	Трив-ть
1.	«Знайомство з собою»:		
	Вступне слово		5 хв
	Вправа «Знайомство»	М'яка іграшка	5 хв
	Правила групи	Маркери, папір А4	15 хв
	Вправа: «Мій портрет у променях сонця»	Маркери, папір А4	15 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	5 хв
2.	«Мій світ»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Вправа «Комплімент собі»	Маркери, папір А4	10 хв
	Правила групи	Маркери, папір А4	5 хв
	Вправа «Інтерв'ю»	Іграшковий мікрофон	10 хв
	Вправа «Подобається-не подобається»	Маркери, папір А4	10 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	5 хв
3.	«Мій світ»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Інформаційне повідомлення		5 хв
	Вправа на уяву «На березі моря»	Легка музика	10 хв
	Вправа «Асоціації»	Маркери, папір А4	10 хв

Продовження таблиці 2.8.

	Гра «Чортеня»	Маркери, папір А4	10 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	5 хв
4.	«Спинись. Проаналізуй»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Вправа «Лист до себе»	Маркери, папір А4	10 хв
	«Мозковий штурм»	Маркери, папір А4	10 хв
	Вправа «Подаруй дарунок»	Легка музика	10 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	10 хв
5.	«Тримай себе у руках»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Вправа «Три бажання»	Маркери, папір А4	10 хв
	Інформаційне повідомлення	Маркери, папір А4	15 хв
	Вправа «Шлюбне оголошення»	Маркери, папір А4	5 хв
	Рухлива гра «Море хвилюється»	Легка музика	5 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	5 хв
6.	«Я буду успішною людиною»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Вправа «Мої риси»	Маркери, папір А4	5 хв
	Вправа «Я малюю агресію»	Маркери, папір А4	10 хв
	Вправа «Слухаю себе»	Маркери, папір А4	10 хв
	Вправа «Моє ім'я»		10 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	5 хв
7.	«Я режисер власного життя»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Вправа «Життєве кредо»	Легка музика	5 хв
	Вправа на уяву: «Я режисер власного життя»	Легка музика	10 хв

Продовження таблиці 2.8.

	Інформаційне повідомлення «Стрес. Прийоми боротьби»		15 хв
	Вправа «Хочу. Мушу. Треба»	Маркери, папір А4	5 хв
	Підведення підсумків.	Дитячий м'ячик	5 хв
8	«Я знаю. Я зможу»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Вправа «Подаруй усмішку»	Легка музика	5 хв
	Гра «Янгол - охоронець»	Маркери, папір А4	10 хв
	Притча про хлопця з жахливим характером		10 хв
	Вправа «Чарівний ярмарок»	Стікери, маркери	10 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	5 хв
9.	«Я знаю міру»:		
	Привітання, зворотній зв'язок		5 хв
	Вправа «Танець з папірцями»	Папір А4	5 хв
	Вправа – мозковий штурм «Відповідальність: за і проти»	Маркери, папір А4	15 хв
	Вправа «Моя поведінка»	Дві ляльки	5 хв
	Вправа «Розслаблюємося»	Легка музика	10 хв
	Підведення підсумків	Дитячий м'ячик	5 хв

Ми, також детально розписали кожне заняття корекційно-розвивальної програми для старшокласників «Підліткові девіації. Шляхи подолання» (див. додаток Д).

Компоненти корекційно-розвивальної програми:

1. Освітній компонент.

Специфічний аспект – мати уявлення про наслідки, до яких приводять ті або інші девіантні відхилення в поведінці і як вони можуть вплинути на життя і

долю людини.

Мета: навчити молоду людину розуміти й усвідомлювати, що відбувається з людиною (з будь-ким, можливо, і не з ним самим) при тих або інших способах девіантного реагування на проблемні ситуації.

Неспецифічний аспект – знання про себе, розуміння своїх відчуттів, емоцій, можливі способи роботи з ними, турбота про себе.

Мета: формування розвинутої концепції самосвідомості у молодій людині.

2. Психологічний компонент – корекція певних психологічних особливостей особистості, що сприяють прояву девіантних відхилень у поведінці, створення сприятливого довірчого клімату в колективі, психологічна адаптація школярів групи ризику та ін. Робота з почуттями вини, страху, невпевненості в собі, проблемами відповідальності, прийняття рішень.

Мета: психологічна підтримка дитини. Формування адекватної самооцінки, навичок прийняття рішень, уміння сказати «ні», постояти за себе, визначати і нести відповідальність за себе, свої дії та свій вибір.

3. Соціальний компонент – допомога в соціальній адаптації дитини до умов навколишнього соціуму, оволодіння навичками спілкування, здорового способу життя.

Мета: формування соціальних навичок, необхідних для здорового способу життя і комфортного існування в навколишній соціальній дійсності.

Умови, які сприяють реалізації цієї мети:

- розробка і розвиток високо функціональних стратегій поведінки і мобілізація особистісних ресурсів школярів;
- відкрите, довірче спілкування і сприйняття інформації, творча атмосфера роботи;
- цілеспрямований розвиток наявного особистісного потенціалу, який сприятиме формуванню здорового стилю життя і високоефективної поведінки;
- формування позитивної Я-концепції (самооцінки, ставлення до себе, своїх можливостей і недоліків); власної системи цінностей, мети і установок;

- наявність здатності робити самостійний вибір, контролювати свою поведінку і життя, вирішувати прості та складні життєві проблеми, уміння оцінювати ту або іншу ситуацію і свої можливості, контролювати її;

- уміння спілкуватися з оточуючими, розуміти їх поведінку і перспективи, співпереживати та надавати психологічну й соціальну підтримку; розвиток стратегій і навичок поведінки, що веде до здоров'я: прийняття рішення та подолання життєвих проблем, оцінки соціальної ситуації і прийняття відповідальності за власну поведінку в ній, відстоювання та захист меж свого персонального простору; захисту свого «Я», використання альтернативних поведінкових реакцій, безконфліктне та ефективне спілкування [32].

Загальний час реалізації програми: 2,5 місяця (9 занять-зустрічей з усіма учасниками процесу).

Вимірювання результатів: повторне проведення діагностики схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел, анкетування та бесіди з батьками і вчителями.

Для безпосередньої реалізації в діяльності соціального педагога програма має бути заповнена конкретикою кожного окремого заняття, що є можливим лише за умови знання особливостей конкретно взятого підлітка.

Підбиваючи підсумки, можна заключити, що програма соціально-педагогічної корекції повинна мати на меті усунення причин, що породжують девіації.

Корекційна робота проводиться не лише з самим підлітком, а й з оточуючими його людьми.

Перед корекційною роботою завжди проводиться діагностика. По закінченні програми необхідно дослідити результати.

Будь-яка програма має спиратись на особливості конкретного підлітка, що забезпечує індивідуальний підхід.

2.3. Результати дослідно-експериментальної роботи

Після проведення первинної діагностики, ми сформували групу старшокласників з девіантною поведінкою.

До колекційної групи увійшло 15 підлітків, які виявили девіантні прояви. Це 37,5 % усіх опитаних респондентів.

При проведенні первинної діагностики рівня схильності підлітків до негативних форм девіантної поведінки було проведено 4 психодіагностичні методики, про які ми розповіли раніше.

Одна з них – це діагностика схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел. Саме її ми обрали для перевірки результатів впровадження програми корекції девіантної поведінки старшокласників.

Під час первинної діагностики за методикою О. Орел 15 дітей виявили схильність до адиктивної, агресивної та еліквентної поведінки. Результати опитування на першому етапі нашого експерименту зображені на рисунку 2.2.

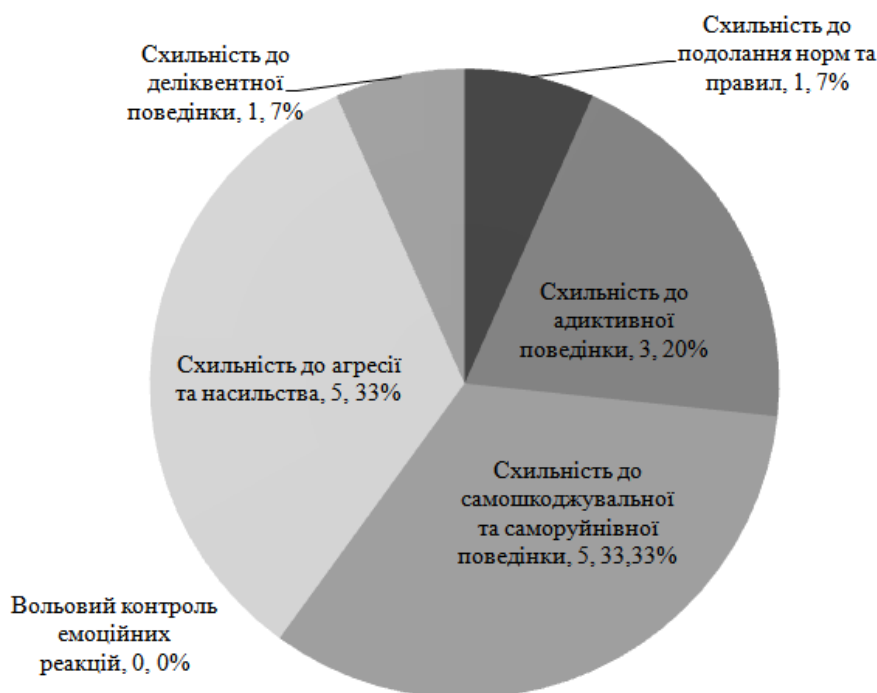

Рисунок 2.2. – Показники діагностики схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел на початку експерименту.

Так, як виявлені проблеми мають різноплановий характер, ми написали комплексну корекційно-розвивальну програму для старшокласників «Підліткові девіації. Шляхи подолання».

Після проведення 9 корекційних занять для піддослідної групи підлітків з девіантною поведінкою, перед нами постала задача перевірити результативність даної колекційної програми.

Для цього ми повторно провели діагностику схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел, з метою повторного дослідження схильності до подолання норм і правил, схильності до адиктивної (залежної) поведінки, схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, схильності до агресії та насильства, вольовий контроль емоційних реакцій, схильності до деліквентної поведінки (див. Додаток Г).

Тож, після проведення корекційних занять, ми отримали наступні результати: з 15 старшокласників, 3 учня (20 %) залишились схильні до агресії та насильства, 2 учні (13 %) – до самоушкоджувальної та саморуйнівної поведінки, 1 (7 %) – схильний до адиктивної поведінки; 9 учнів (60 %) – вийшли з групи ризику. Результати графічно зображені на рисунку 2.3.

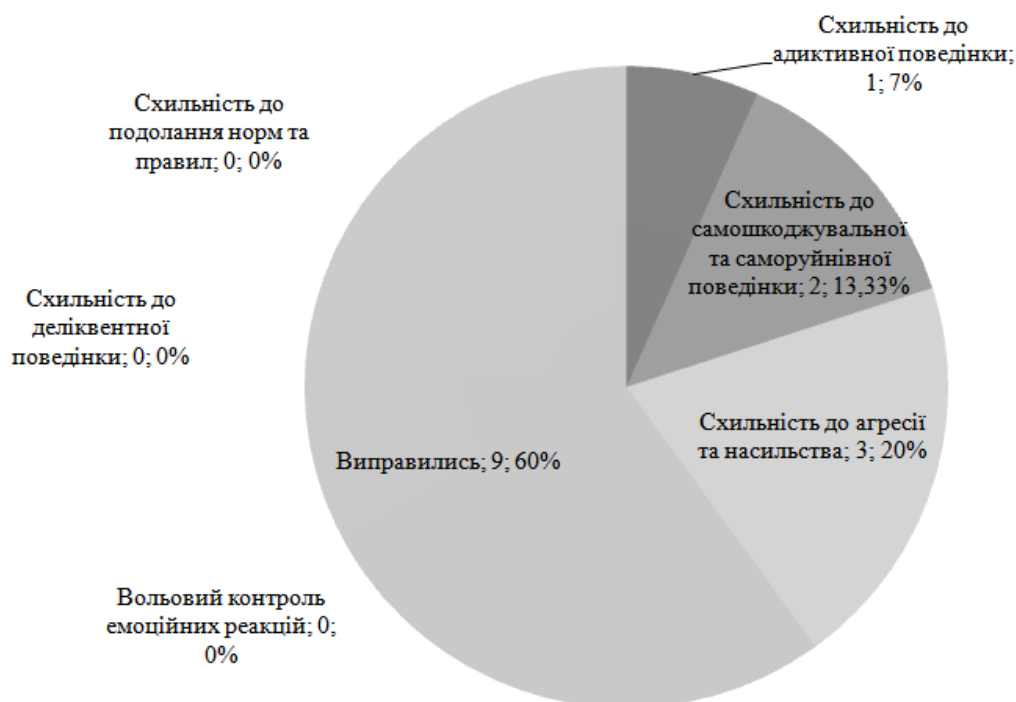

Рисунок 2.3. – Показники діагностики схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки за методикою О. Орел в кінці експерименту

Ми побачили, що показники схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки, після проведення корекційної програми, значно зменшилися.

Для зручності порівняння кожного з критеріїв, розглянемо діаграму, яка зображена на рисунку 2.4.

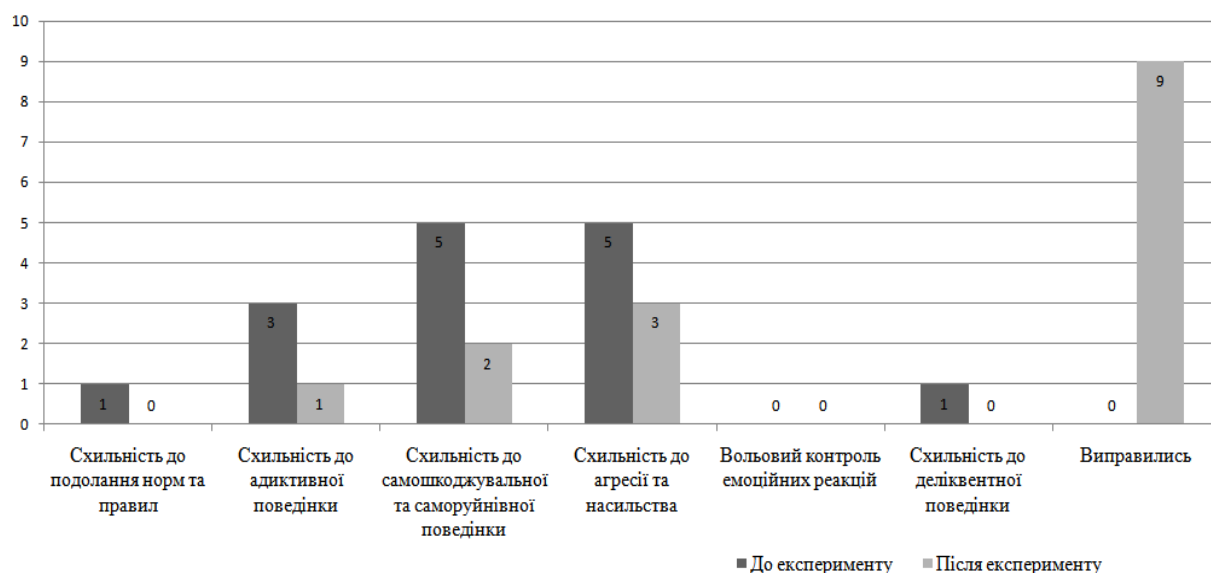

Рисунок 2.4. – Порівняння показників девіантної поведінки «до» та «після» проведення корекційно-розвивальної програми для старшокласників «Підліткові девіації. Шляхи подолання»

Отже, ми можемо з упевненістю сказати, що корекційно-розвивальна програма для старшокласників «Підліткові девіації. Шляхи подолання» дієва.

Мета та завдання нашої корекційної програми досягнуті. Під час занять, ми навчили підлітків контролювати свою агресію та звільнитися від неї у прийнятній формі; сформували вміння аналізувати конфліктну ситуацію, та шляхи виходу із неї; адекватну самооцінку; зменшили напругу психоемоційного стану; створювали атмосферу успіху, підкріпили впевненість у власних силах; уміння контролювати рівень тривожності; розвили вміння ефективно спілкуватися та співпрацювати з іншими; навчили планувати та прогнозувати своє майбутнє; усвідомлювати особисту відповідальність за своє життя та цінність власної особистості.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження проблеми девіантної поведінки старшокласників, розкрито психологічні особливості прояву такої поведінки, причини її виникнення та форми та методи корекції даної поведінки. У якості об'єкту була девіантна поведінка старшокласників; у якості предмету – зміст, форми та методи корекції поведінкових девіацій у старшокласників.

У ході теоретичного дослідження були вивчені сутність та зміст проблеми девіантної поведінки особистості; дана характеристика чинникам, що детермінують девіантну поведінку у старшокласників; визначено зміст діяльності соціального педагога з девіантними учнями; проаналізовані існуючі методи та методики вивчення особливостей девіацій у старшокласників.

В даній роботі використовувались наступні методи дослідження: теоретичні: аналіз, систематизація та узагальнення психолого-педагогічної літератури; емпіричні: опитування, спостереження, бесіда, аналіз документів, тестування (методика «Визначення схильності до девіантної поведінки» (за М. Горською); тест-опитувальник особистісної адаптованості школярів А. Фурман; шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна; опитувальник «Визначення схильності до відхилень у поведінці» О. Орел. На основі здійсненої роботи нами були отримані такі висновки.

Девіантна поведінка особи є складною полідетермінованою формою соціальної поведінки, тобто породженою комплексом взаємозв'язаних чинників – умов і психологічних причин. Вона визначається як особистий виклик людини, зокрема, підлітка, соціальному середовищу, який породжено неузгодженістю між її особистісними домаганнями і суспільними вимогами (нормами, стандартами, правилами, приписами) та виявляється такими соціально-поведінковими діями та вчинками, що не схвалюються (чи

засуджуються) близьким оточенням або суспільством.

Девіантну поведінку підрозділяють на такі види: аморальну (асоціальну, зовнішньо деструктивну, маргінальну, прикордонну), делінквентну (антисоціальну, зміщено-деструктивну, протиправну) та саморуйнівну (дисоціальну, аутодеструктивну).

Вона може проявлятися у наступних формах: пияцтво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, агресивна або суїцидальна поведінка, проституція, злочинність, психічні розлади.

Серед теорій девіантної поведінки виокремлюють такі: біологічні, психолого-психіатричні, соціологічні.

У ході нашого дослідження ми диференціювали всі чинники, що обумовлюють формування та розвиток різних форм девіантної поведінки: медико-біологічні – спадкові, вроджені і набуті захворювання різної етіології, що провокують девіації; індивідуально-психологічні – сформовані до початку підліткового віку особливості емоційно-вольової та мотиваційної сфер, особливості самосвідомості, темпераменту, характеру, що створюють передумови для формування відхилень у поведінці; патогенне сімейне виховання; неблагополучні особливості міжособистісних відносин з однолітками та іншими учасниками спілкування; загальні несприятливі фактори соціокультурного розвитку суспільства.

Говорячи про суб'єктивні фактори девіантної поведінки, вчені не мають повної згоди, але ми можемо виокремити наступні: спроби самоствердження, розбіжність між потребами та можливістю їх задовольнити, підвищена збудливість, бажання звернути на себе увагу (що обумовлені віковими особливостями); низький рівень емоційно-вольового контролю, характерологічні акцентуації, недостатня впевненість дитини у собі, нездатність дитини протистояти шкідливим впливам (котрі є наслідком індивідуально-типологічних особливостей людини).

Вивчаючи об'єктивні фактори девіантної поведінки, необхідно зазначити, що в їх перелік можна включити наступні: взаєностосунки в сім'ї підлітка,

рольові моделі поведінки батьків та однолітків, належність до певної групової субкультури, вплив ЗМІ, доступність наркогенних речовин, соціально-економічні умови існування суспільства, відстороненість батьків від процесу виховання, різні вимоги до підлітка з боку членів сім'ї, дефекти шкільного виховання. Доцільно розподілити їх на групи: макрофактори (економічна нестабільність країни); мезофактори (вплив вулиці, приклади насилля, жорстокості, безкарності, на які багаті ЗМІ); мікрофактори (неповність сім'ї, знижений культурний та інтелектуальний рівень оточуючих, надлишок заборон з боку батьків та педагогів, відсутність позитивної оцінки особистості підлітка з їхньої сторони).

Проведене нами експериментальне дослідження з виявлення ефективності програми корекції девіантної поведінки старшокласників, яка була розроблена на основі досвіду роботи з девіантними старшокласниками, проаналізованих джерел, та систематизації матеріалів включило в себе: первинну діагностику рівня схильності підлітків до негативних форм девіантної поведінки; формування групи підлітків, з якими проводилася корекція; написання програми корекції девіантної поведінки старшокласників; проведення корекції учнів, які опинилися в групі ризику; проведення контрольної діагностики; аналіз результатів.

Проведене практичне дослідження показало, що в середньому близько третини старших підлітків мають ті чи інші прояви девіації: високий рівень тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності, акцентуації характеру.

Це дає підстави стверджувати про необхідність посилення соціально-педагогічної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, у напрямі розвитку їх соціальності, корекції адикцій, формування емоційно-вольової сфери, розвитку просоціальних особистісних якостей, соціально схвальних способів поведінки.

Запропонована програма соціально-педагогічної корекції спрямована на усунення причин, що породжують девіації.

Ми побачили, що показники схильності до адиктивної, агресивної,

деліквентної поведінки, після проведення корекційної програми, значно зменшилися. Результати проведеного дослідження свідчать про переваги використання корекційно-розвивальних програм у роботі з девіантними старшокласниками.

Розроблена нами комплексна корекційно-розвивальна програма для девіантних старшокласників «Підліткові девіації. Шляхи подолання», виявилася ефективною, та може успішно застосовуватися на базі загальноосвітніх навчальних закладах в роботі шкільного психолога та соціального педагога для допомоги учням в складний період становлення особистості і для запобігання проявам девіації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учебн. для студ. вузов. Екатеринбург : Деловая книга, 1999. 624 с.
2. Авальцева Т. Методика освіти «рівний-рівному» : навч. посіб. Київ : Навч. Книга, 2002. 127 с.
3. Адамович В. Г. Правове і превентивне виховання учнів. *Шкільна бібліотека: загальнодержавний для шкільних бібліотекарів*. 2010. № 4. С. 147-149.
4. Александров А. А. Цели и задачи психотерапии при основных типах делинквентного поведения у подростков : возрастные аспекты групповой психотерапии при нервно-психических заболеваниях. Ленинград : ЛГУ, 1988. 123 с.
5. Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками: учеб.-метод. Пособие. Москва: Знание, 2002. 393 с.
6. Астапов В. М. Тревожность у детей. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 224 с.
7. Афанасьев В. С., Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения : учебн. пособ. Санкт-Петербург : Филиал института социологии РАН, 1993. 167 с.
8. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
9. Беличева С. А. Превентивная психология в подготовке социальных педагогов и психосоциальных работников : учебн. пособ. Санкт-Петербург : Питер. 2012. 336 с.
10. Беличева С. А. Основы превентивной психологии. Москва, 1994. 221 с.
11. Бех І. Д. Виховання особистості : монографія у 2-х кн., кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретично-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.

- 12.Божович Л. И. Проблемы формирования личности. Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. 352 с.
- 13.Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. Київ : МАУП, 2006. 88 с.
- 14.Важковиховуваність : сутність, причини, реабілітації : навч. посібник / під ред.О. М. Полякова. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
- 15.Виничук Н. В. Психология аномального поведения : учебн. пособ. Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. 198 с.
- 16.Волченко Л. П. Соціально-нормативна поведінка старших школярів та соціально-психологічні. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки.* 2014. Вип. 121. С. 69-72.
- 17.Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студ. спец. «Соціальна робота» у двох частинах. Ч.1. Київ, 2016. 188 с.
- 18.Ворона О. І. Прояви девіантної поведінки у школярів та методи її корекції. *Таврійський вісник освіти.* 2009. № 4. С. 205-210.
- 19.Воронцова М. В., Макаров В. Н.,Бюндюгова М. В.Теория деструктивности : учебн. пособие. Таганрог : Издатель А. Н. Ступин, 2014. 360 с.
- 20.Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. Захисти себе від ВІЛ : методичний посібник для педагога-тренера. Київ : Алатон, 2011. 208 с.
- 21.Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения и социального контроля. Москва : Изд-во ин-та социологии РАН, 1998. С. 486-514.
- 22.Городяненко В. Г. Соціологія. Київ : Видав. центр «Академія», 2002. 457 с.
- 23.Зайченко М. В. Інструментарій соціального педагога. Київ : Шкільний світ, 2011. 128 с.
- 24.Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений Москва : «Академия», 2006. 286 с.
- 25.Змановская Е. В., Рыбников В. Ю. Девиантное поведение личности и группы: учеб. пособ. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 352 с.

26. Карсон Р., Батчер Дж., Минека С. Аномальная психология. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 1168 с.
27. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) : навч.-метод. посібник. Миколаїв : Прокопчук Т. Ю., 2010. 240 с.
28. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка : поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 109-122.
29. Клейберг Ю. А. Психология девиантного (отклоняющегося) поведения. *Вопросы психологии*. №5. 1998. С. 141-150.
30. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учебн. пособ. для вузов. 2-е изд. Москва : ТЦ Сфера, 2003. 160 с.
31. Клейберг Ю. А. Социальная работа и коррекция девиантного поведения подростков. Кемерово : Кузбассвуиздат, 1996. 133 с.
32. Ковальчук М. А., Тарханова И. Ю. Девиантное поведение : профилактика, коррекция, реабилитация. Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2013. 286 с.
33. Кон И. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. Москва : Феникс+, 2001. 208 с.
34. Коротков П. В. Профілактика та корекція девіантної поведінки молоді у діяльності соціальних служб. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 98-102.
35. Коррекционная педагогика в начальном образовании : учеб. пособ. для студ. сред. пед. учеб. Заведений/ упор. Г. Ф. Кумарина та ін. Москва : «Академия», 2003. 320 с.
36. Линник Л. М. Соціально-педагогічна діагностика як умова успішної профілактики негативних проявів у поведінці неповнолітніх. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ялта, 5-7 квітня 2007 р). Ялта, 2007. С. 195-201.
37. Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи з

- важковиховуваними підлітками: дис. ... канд. пед. наук :13.00.05 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2006. 286 с.
38. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами :соціол. та псих. аспекти : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Каравела, 2017. 470 с.
39. Луцик Г. О. Чинники схильності підлітків до девіантної поведінки. *Психологія : реальність і перспективи*. 2017. Вип. 8. С. 175-180.
40. Лякішева А. В. Соціальна поведінка : сутність, типологічні та видові ознаки. *Наукові записки. Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 2. С. 23-26.
41. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології. Київ : Перун, 1996. 464 с.
42. Малихіна Т. П. Психологічні умови попередження аморальної поведінки підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Бердянськ, 2001. 19 с.
43. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика. Полный курс : учебник для бакалавров. Москва : Юрайт, 2015. 817 с.
44. Матеріальпо семінару «Профілактика девіантних форм поведінки несповишеннолетніх в освітній середі» от 19.04 и 17.05.2013 г. Центр психол.-пед. реабіліт. и корекції «Лад». URL : http://centerlado.ru/uploadedFiles/files/biblioteka/seminary/Profilaktika_deviantnykh_form_povedeniya.pdf (дата звернення 05.09.2019)
45. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: навчальний посібник. Київ : НАКККіМ, 2011. 293 с.
46. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебн. пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 445 с.
47. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). Київ : Абрис, 1996. 109 с.
48. Методи психодіагностики підлітків / ред. О. Д. Кравченко, В. Ф. Моргун. Полтава: Полтава, 1995. 124 с.
49. Молодцова Т. Д. Диагностика дезадаптации подростков в учебных группах

- как условие успешной коррекционной работы. *Международный журнал экспериментального образования*. 2014. № 3. С. 32-34.
50. Момоток Т. П. Основні напрямки попередження злочинності неповнолітніх на загальнодержавному та регіональному рівнях : метод. посібник. Черкаси : ЧОІ ПОПП, 2011. 92 с.
51. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 262 с.
52. Никитин А. А. Маргинальное поведение личности и ее правовой статус. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2008. № 3 (61). С. 132-139.
53. Никитюк Л. М. Превентивне виховання в системі виховної роботи. *Директор школи*. 2009. № 3. С. 88-96.
54. Овчинникова Ю. Г. К проблеме интервенций в ситуации кризиса личности : от теории к практике. *Культурно-историческая психология*. 2010. № 3. С. 93-98.
55. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. Київ : ВіАн, 1996. 352 с.
56. Ощепков А. А. Особенности ценностных ориентаций и социальных установок подростков, склонных к девиантному поведению : автореф. ... канд. псих. наук: 19.00.07. Казань, 2012. 193 с.
57. Павленок П. Д., Руднева М. Я. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения : учебн. пособие. Москва : ИНФРА-М, 2007. 185 с.
58. Піча В. М. Соціологія : загальний курс : навч. посіб. для студ. вищих закл. осв. України. Київ : Каравела, 1999. 345 с.
59. Профілактика ризикованої поведінки в учнівському і студентському середовищі : метод. реком. / під ред. В. Г. Панк. Київ : Ніка-Центр, 2004. 252 с.
60. Пятунин В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних : современные тенденции. Москва : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2010. 282 с.

61. Ратгер М. Помощь трудным детям / под ред. А. С. Спиваковской. Москва : Прогресс 1987. 422 с.
62. Репина Н. В., Воронцов Д. В., Юматова И. И. Основы клинической психологии. Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. 214 с.
63. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании. Москва : Владос, 1995. 529 с.
64. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: автореф. дис... канд. пед. наук: 19.00.07 / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2017. 20 с.
65. Сафонова І. Г. Корекція особистості як мета і результат виховної превентивної діяльності вчителя. *Вища школа*. 2011. № 2. С. 56-62.
66. Сборник психологических тестов: пособие / сост. Е. Е. Миронова. Минск : Женский институт ЭНВИЛА, 2005. 155 с.
67. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / сост. Л. В. Мардахаев. Москва : Академия, 2002. 368 с.
68. Солнцева О. Підлітки «групи ризику» : психологічні аспекти девіантної поведінки. *Заступник директора школи*. 2017. №10. С. 48-62.
69. Социальная педагогика: курс лекций / под ред. М. А. Галагузова. Москва : ВЛАДОС, 2000. 416 с.
70. Социальные отклонения : введение в общую теорию / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва : Юрид. л-ра, 1984. 320 с.
71. Социология молодежи : учебник / под ред. В. Т. Лисовского. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Пб. университета, 1996. 460 с.
72. Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / під ред. А. І. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
73. Соціальні умови попередження девіантної поведінки молоді на сучасному етапі / О. Балакірева та ін. Київ: [б. в.], 2012. 324 с.
74. Соціологія: підручник / М. П. Требін та ін. Харків : Право, 2010. 224 с.
75. Степанов В. Ю. Вплив засобів масової інформації на свідомість молоді.

Культура України. 2012. Вип. 38. С. 57-63.

76. Тигунцева Г. Н. Феномен девиантного поведіння в психології: теоретический екскурс. *Личность, семья и общество : вопросы педагогики и психологии*. 2013. № 9 (32). С. 80-86.
77. Товканець О. С. Профілактика девіантної поведінки як засіб формування здорового способу життя. *Управління в освіті* : збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 14–16 квітня 2011 року). Львів, 2011. С. 315-316.
78. Філософський енциклопедичний словник. Москва : Радянська енциклопедія. 1983. 627 с.
79. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2009. 560 с.
80. Фурманов И. А., Сизанов А. Н., Хриптович В. А. Профилактика нарушений поведения в учреждениях образования. Минск : РИВШ, 2011. 250 с.
81. Харченко С. Я. Соціальна педагогіка : технологічний аспект : наук.-метод. посіб. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. Ч. 1. 383 с.
82. Шарапова О. В. Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 203 с.
83. Шахов В. І. Соціально-психологічні механізми принципу мінімізації виховного впливу : *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка і психологія*. 2010. Вип. 30. С. 25-31.
84. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 248 с.
85. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. Москва : Трикста, 2005. 336 с.
86. Щуркова Н. Е. Диагностика воспитанности : пед. методики. Краснодар : Краснодарский экспериментальный центр развития образования, 1993. 16 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика визначення схильності до девіантної поведінки (М. Горська)

Мета: виявлення схильності індивіда до девіантної поведінки.

Форма проведення: індивідуальна чи групова.

Час: 30-45 хв.

Вік: із 14 років.

Інструкція досліджуваному. Зараз вам зачитають твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження вам підходить – то 2, якщо не зовсім підходить – 1, якщо зовсім не підходить – 0.

Бланк опитувальника:

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.

14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
 15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.
 16. У суперечці мене важко переконати.
 17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
 18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
 19. Я хочу бути авторитетом для оточення.
 20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.
 21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
 22. Нерідко почуваюся беззахисним.
 23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
 24. Я легко зближуюся з людьми.
 25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
 26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.
 27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
 28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.
 29. Мене легко переконати.
 30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
 31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
 32. Нерідко я виявляю упертість.
 33. Мене хвилює стан мого здоров'я.
 34. У скрутні хвилини я іноді поведжуся, як дитина.
 35. У мене різка жестикуляція.
 36. Я неохоче йду на ризик.
 37. Я важко витримую очікування чогось.
 38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.
 39. Я - мстивий.
 40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.
- Обробка результатів:
- I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.

II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.

III. Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 37, 31, 35, 39.

IV. Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 26, 40.

Інтерпретація результатів:

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності – визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

0-7 балів – низький рівень тривожності;

8-11 балів – середній рівень тривожності;

12-16 балів – високий рівень тривожності;

17 балів і більше – дуже високий рівень тривожності.

II. Шкала фрустрації – виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

0-7 балів – низький рівень фрустрації;

8-9 балів – середній рівень фрустрації;

10-15 балів – високий рівень фрустрації;

16 балів і більше – дуже високий рівень фрустрації.

III. Шкала агресії – виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності від 10 до 0:

0-10 балів – низький рівень агресивності;

11-12 балів – середній рівень агресивності;

13-16 балів – високий рівень агресивності;

17 і більше – дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності – ускладненню зміни визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із суїцидальною поведінкою – 13 балів і вище:

0-10 балів – низький рівень ригідності;

11-12 балів – середній рівень ригідності;

13-16 балів – високий рівень ригідності;

17 балів і більше – дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

0-38 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;

39-45 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка;

46 балів і більше – рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота.

Додаток Б

Тест-опитувальник

Особистої адаптованості школярів А. Фурмана

Інструкція: Любий друже! Прочитай уважно запитання зліва, і постав навпроти нього знак «+» (справа) залежно від того, яке місце у твоєму житті сьогодні посідають люди, організації, події, заняття: дуже позитивно, позитивно; нейтрально; негативно; дуже негативно.

Таблиця Б.1.

ШКОЛА					
Моє ставлення	Дуже позитивне	Позитивне	Нейтральне	Негативне	Дуже негативне
До однокласників					
До вчителів					
До класного керівника					
До навчальних предметів					
До школи та її вимог					
СІМ'Я					
До матері					
До батька					
До брата, сестри					
До бабусі, дідуся					
ВУЛИЦЯ					
До близьких друзів					
До товаришів					
До батьків друзів					
До сусідів					
ВЛАСНЕ «Я»					
До своєї поведінки					
Я-образу чи Я-концепції					

Обробка результатів:

Ключ: «дуже позитивне» – «+5»; «позитивне» – «+4»; «нейтральне» – «0»; «негативне» – «-4»; «дуже негативно» – «-5»;

Підрахуйте загальну кількість балів, визначте рівень особистісної адаптованості за нижченаведеною класифікацією.

Таблиця Б.2.

Ступінь соціально-психологічної адаптованості учнів	Рівні особистісної адаптованості	Кількість Балів
І. Адаптованість	Максимальний	75
	Дуже високий	73-74
	Високий	69-72
	Середній	64-68
	Низький	57-63
II. Неадаптованість	Неочевидна	50-56
	Очевидна	40-49
III. Деадаптованість	Ситуативна	30-39
	Стійка, очевидна	21-29
	Критична	0-20
	Суперкритична	-75-1

Додаток В

Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності

Ч. Спілбергера - Ю. Ханіна

Шкала ситуаційної тривожності

Інструкція: Залежно від самопочуття в даний МОМЕНТ, вкажіть найбільш підходящу для Вас цифру: «1» – ні, це зовсім не так; «2» – мабуть так; «3» – вірно; «4» – абсолютно вірно:

Таблиця В.1.

№	Судження СТ	Ні, це зовсім не так	Мабуть так	Вірно	Абсолютно вірно
1	Ви спокійні	1	2	3	4
2	Вам ніщо не загрожує	1	2	3	4
3	Ви знаходитесь в напрузі	1	2	3	4
4	Ви відчуваєте співчуття	1	2	3	4
5	Ви відчуваєте себе вільно	1	2	3	4
6	Ви засмучені	1	2	3	4
7	Вас хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Вивідчуваєте себе відпочившою людиною	1	2	3	4
9	Ви стривожені	1	2	3	4
10	Ви відчуваєте почуття внутрішнього задоволення	1	2	3	4
11	Ви впевнені в собі	1	2	3	4
12	Ви нервуєте	1	2	3	4
13	Ви не знаходите собі місця	1	2	3	4
14	Ви напружені	1	2	3	4
15	Ви не відчуваєте скутості	1	2	3	4
16	Ви задоволені	1	2	3	4
17	Ви стурбовані	1	2	3	4
18	Ви дуже збуджені, Вам не по собі	1	2	3	4
19	Вам радісно	1	2	3	4
20	Вам приємно	1	2	3	4

Шкала особистісної тривожності

Інструкція: Прочитайте (прослухайте) уважно кожне з наведених нижче пропозицій і закресліть (запишіть) підходячу для Вас цифру справа залежно від того, як Ви себе відчуваєте ЗВИЧАЙНО: цифри справа означають «1» – майже ніколи; «2» – іноді; «3» – часто; «4» – майже завжди.

Таблиця В.2.

№	Судження ОТ	Майже ніколи	Іноді	Часто	Майже завжди
21	Ви відчуваєте задоволення	1	2	3	4
22	Ви швидко втомлюєтеся	1	2	3	4
23	Ви легко можете заплакати	1	2	3	4
24	Ви хотіли б бути такою ж щасливою людиною, як і інші	1	2	3	4
25	Буває, що Ви програєте через те, що недостатньо швидко приймаєте рішення	1	2	3	4
26	Ви відчуваєте себе бадьорим чоловіком	1	2	3	4
27	Ви спокійні, холонокровні і зібрані	1	2	3	4
28	Очікування труднощів дуже турбує Вас	1	2	3	4
29	Ви занадто переживаєте через дрібниці	1	2	3	4
30	Ви буваєте цілком щасливі	1	2	3	4
31	Ви приймаєте все занадто близько до серця	1	2	3	4
32	Вам не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33	Ви відчуваєте себе в безпеці	1	2	3	4
34	Ви намагаєтеся уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35	У Вас буває нудьга, туга	1	2	3	4
36	Ви буваєте задоволені	1	2	3	4
37	Будь-які дрібниці відволікають і хвилюють Вас	1	2	3	4
38	Ви так сильно переживаєте своє розчарування, що потім довго не можете про них забути	1	2	3	4

Продовження таблиці В.2.

39	Ви врівноважена людина	1	2	3	4
40	Вас охоплює сильне занепокоєння, коли Ви думаєте про свої справи і турботи	1	2	3	4

Таблиця В.3.

Код для оптувальника Спілбергера

Номер питання	Відповіді (бали)			
	1	2	3	4
3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40	1	2	3	4
1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20, 21, 26, 27, 30, 36, 39	4	3	2	1

Під час інтерпретації результат можна оцінювати так:

до 30 – низька тривожність;

31-45 – помірна тривожність;

46 і більше – висока тривожність.

Значні відхилення від рівня помірної тривожності потребують особливої уваги, висока тривожність передбачає схильність до появи стану тривоги у людини в ситуації оцінки її компетентності. В даному випадку потрібно знизити суб'єктивну значимість ситуації та завдань і перенести акцент на усвідомлення діяльності та формування почуття впевненості в успіху.

Низька тривожність, навпаки, потребує підвищення уваги до мотивів діяльності та підвищення почуття відповідальності. Але інколи дуже низька тривожність в показниках тесту є результатом активного витіснення особистості високої тривоги з метою показати себе в «кращому вигляді».

Додаток Г

Опитувальник

«Визначення схильності до відхилень у поведінці» (О. Орел)

ІНСТРУКЦІЯ

Перед вами є ряд тверджень. Вони торкаються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи вірно це твердження по відношенню до вас. Якщо вірно, то на бланку відповідей поряд з номером, що відповідає твердженню, в квадратику під позначенням «так» поставте хрестик або галочку. Якщо воно невірне, то поставте хрестик або галочку в квадратику під позначенням «ні». Якщо ви утруднюєтеся відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, яка все-таки більше відповідає вашій думці. Потім так само відповідайте на усі пункти опитувача.

Якщо помилитеся, то закресліть помилкову відповідь і поставте той, який вважаєте потрібним. Пам'ятайте, що ви висловлюєте власну думку про себе зараз. Тут не може бути «поганих» або «хороших», «правильних» або «неправильних» відповідей. Дуже довго не обмірковуйте відповіді, важлива ваша перша реакція на зміст тверджень.

Віднесіться до роботи уважно і серйозно. Недбалість, а також прагнення «поліпшити» або «погіршити» відповіді призводять до недостовірних результатів. У разі утруднень ще раз прочитайте цю інструкцію або зверніться до того, хто проводить тестування. Не робіть ніяких позначок в тексті опитувача.

Питання:

1. Я віддаю перевагу одягу неяскравих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.

4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, зростає синком матусі і нічого не може добитися в житті.
6. Я б взявся до небезпечної для життя роботи, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу усидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи хвалюся.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі і боязкі люди виконують усі правила і закони.
12. Я віддав перевагу б роботі, пов'язаній зі змінами і подорожами.
13. Я завжди говорю тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збудливі і впливаючі на психіку речовини – це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не прибігати до лайок.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене скривдили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені зазвичай утрудняє роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо випробовуєш сильний сексуальний (статеве) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при купівлі автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.

27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє відношення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.
34. Праві люди, які в житті наслідують прислів'я : «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапив у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після ряду образливих невдач.
37. Якби у наш час проводилися б бої гладіаторів, то я б обов'язково в них прийняв участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло усім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, чим стану сперечатися.
41. Якби я народився у давнину, то став би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань – це нормально.
47. Іноді я нудькую на уроках.

48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково зажадаю від нього вибачень.

49. Якщо людина дратує мене, то готовий висловити йому все, що я про нього думаю.

50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.

51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.

52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.

53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.

54. Іноді я просто не можу утриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.

55. Я намагаюся уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточення.

56. Я часто засмучуюся через дрібниці.

57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.

58. Мені більше подобається читати про пригоди, чим про любовні історії.

59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.

60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.

61. Мене дратує, коли дівчата палять.

62. Мені подобається стан, який настає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.

63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.

64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.

65. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави я це роблю.

66. Я зміг би своєю рукою страчувати злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення – це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би прийняти участь в автомобільних перегонах.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу річ, що попалася під руку, і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточення поважало мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливу дію на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачу, навіть якщо хтось ударить мене.
76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
77. Коли людина у розпалі суперечки прибігає до «сильних» виразів – це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я спізнювався на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де усі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одно з головних місць.
82. Часто я не можу утриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом хвилинного настрою.
85. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.

89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробував яку-небудь одурманюючу речовину, якби твердо знав, що це не пошкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Всякий бруд мене лякає або викликає сильну відразу.
94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь ударити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від вживання спиртних напоїв.
96. Я б міг на суперечку залізи на високу фабричну трубу.
97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.

Додаток Д

Комплексна корекційно-розвивальна програма для старшокласників «Підліткові девіації. Шляхи подолання»

ЗАНЯТТЯ № 1 – «ЗНАЙОМСТВО З СОБОЮ»

Вступне слово

Вправа «Знайомство»

Мета: знайомство учасників групи, створення сприятливої атмосфери, налаштування на роботу в рамках теми.

Обладнання: М'яка іграшка.

Хід вправи: Учні сідають у коло. Тренер знайомить їх із символічним учасником – м'якою іграшкою. Кожен передає іграшку з рук у руки, називаючи при цьому своє ім'я та вітаючись із групою.

Правила групи

Мета: створення і запис правил, необхідні для ефективної роботи групи.

Обладнання: Маркери, папір А-4.

Хід вправи: для того, щоб нам було зручно працювати, необхідно домовитися: що треба робити і яким бути під час занять, тобто я пропоную створити правила групи. Всі пропозиції обговорюються та записуються.

Орієнтовні правила:

- Бути активним;
- Бути толерантним;
- Бути доброзичливим;
- Бути позитивним;
- Говорити по черзі, або правило піднятої руки;
- Правило вимкненого телефону;
- Приходити вчасно;
- Конфіденційність.

Вправа: «Мій портрет у променях сонця»

Мета: розвиток самосвідомості, позитивного самосприйняття.

Обладнання: Маркери, папір А-4

Хід вправи: На аркуші формату А-4, намалювати сонечко, на кожному промінці, потрібно написати найкращі сторони свого «Я», а в центрі написати власне ім'я. Презентувати свої напрацювання.

Обговорення:

- Чи легко було визначити свої сильні сторони?
- Як часто ви звертаєте увагу на свої сильні сторони? Чи більше помічаєте слабкості?
- Чи допомогла вправа вам краще пізнати інших і себе?

Підсумки

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 2 – «МІЙ СВІТ»

Привітання, зворотній зв'язок

- Виконати ритуал привітання;
- Провести опитування: «Що ми робили на минулому занятті?».

Вправа «Комплімент собі»

Мета: розвиток креативності, сприяння самоусвідомленню та підвищенню самооцінки.

Обладнання: Маркери, папір А-4.

Хід вправи: Запишіть свої імена у стовпчик і напроти кожної літери – слово, яке починається з неї і характеризує вас з кращого боку.

О – оптимістична

Л – лагідна

Ь –

Г – гарна

А – акуратна.

По черзі зачитайте написане.

Правила групи

Мета: узгодження правил, необхідних для ефективної роботи групи.

Обладнання: Аркуші А-4, на яких написані правила групи.

Хід вправи: Звертаємо увагу учасників на листівки «Правила групи», пропонуємо пригадати і розповісти, що означає кожне правило, прийняте на минулому занятті. Обговорюємо навіщо потрібні ці правила?

Вправа «Інтерв'ю»

Мета: зняття напруження та зниження агресивності.

Обладнання: Іграшковий мікрофон.

Хід вправи: Підліток відповідає на поставлені запитання:

- твій улюблений колір,
- твої улюблені фрукти,
- куди ти любиш ходити під час канікул,
- чим любиш займатися у вихідні,
- твій улюблений урок,
- що тебе найбільше радує, що засмучує,
- чи є в тебе друг,
- твоя улюблена пісня тощо.

Вправа «Не подобається – подобається»

Мета: зниження тривожності.

Обладнання: Аркуш А-4, маркери.

Хід вправи: Психолог просить підлітка поділити аркуш на дві половинки й записати відповіді на запитання:

- 1) що мені не подобається в навчальному закладі;
- 2) що мені не подобається вдома;
- 3) що мені взагалі не подобається в житті.

Підлітки спочатку розповідають про те, що їм не подобається, а потім про те, що подобається у навчальному закладі, дома, в житті. Важливо дотримуватися послідовності відповідей: спочатку негативні, а потім позитивні, вказавши, що не так уже й все погано в житті.

Підведення підсумків

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 3 – «МІЙ СВІТ»

Привітання, зворотній зв'язок

- Виконати ритуал привітання;
- Провести опитування: «Що ми робили на минулому занятті?».

Інформаційне повідомлення

Вступне слово: Тривога–емоційний стан, який виникає в ситуаціях невизначеності й проявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. Під особистісною тривожністю розуміють стійку індивідуальну характеристику, схильність суб'єкта до тривоги, наявність у нього тенденції сприймати більшість ситуацій як загрозливі, відповідаючи на кожен з них певною реакцією, яка найчастіше виявляється у конфліктній, ворожо-захисній поведінці. Ситуативній тривожності притаманні суб'єктивні емоції: напруження, неспокій, заклопотаність, нервозність, конфліктність. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію й може бути різним за інтенсивністю та динамікою в часі.

Вправа на уяву «На березі моря»

Мета: розслаблення, зменшення агресивності, емоційна гармонія.

Обладнання: Легка, розслаблююча музика.

Хід вправи: Уявіть, що ви на березі моря. Хлюпаєтеся у воді. Досхоучи накупавшись, виходите, лягаєте на прогрітий сонцем пісок пляжу. Затуляєтеся руками від яскравого сонця. Розкидаєтеся у приємних лінощах руки і ноги. Набираєте у руки уявний пісок. Сильно стиснувши пальці в кулак, утримуєте його. Посипаєте коліна піском, поступово розкриваючи пальці. Безсильно опускаються руки вздовж тіла: ліньки рухати важкими руками.

Вправа «Асоціації»

Мета: підвищення самооцінки.

Обладнання: Папір А-4, маркер.

Хід вправи: Психолог (соціальний педагог) пропонує учневі відповіді на такі запитання:

- на яке дерево ти схожий?
- на яку квітку?
- на якого літературного героя?
- на яку погоду?
- на яку тварину тощо.
- Чому? Обговорення.

Гра «Чортеня»

Мета: зниження агресивності, аналіз своєї негативної поведінки.

Обладнання: Аркуш паперу формату А-4, маркер.

Хід вправи: Педагог (психолог). Згадай ситуацію, коли ти сердився, втратив контроль над собою, заподіяв зло кому-небудь. Дозволь своїй пам'яті відновити ці події. (Пауза.) Згадай, будь ласка, що ти тоді говорив собі подумки, що тобі говорило твоє чортеня. Адже в кожному з нас сидить таке чортеня, яке вмовляє скоїти щось неприємне. Згадай, як воно тебе підбурювало, що говорило тобі. Ти зміг би написати на папері ці слова?

Обговорення

Підведення підсумків

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 4 – «СПИНИСЬ. ПРОАНАЛІЗУЙ»

Привітання, зворотній зв'язок

- Виконати ритуал привітання;
- Провести опитування: «Що ми робили на минулому занятті?».

Вправа «Лист до себе»

Мета: підвищення самооцінки, аналіз думок та вчинків.

Обладнання: Маркери, папір А-4.

Хід вправи: Психолог (педагог) пропонує підлітку написати листа найближчій людині, підштовхує до думки, що цією людиною є сам учень.

Обговорення та аналіз листа.

Мозковий штурм

Мета: аналіз конфліктної та агресивної поведінки.

Обладнання: Маркери, папір А-4.

Хід вправи: Психолог пропонує дітям об'єднатися у дві групи за допомогою різнокольорових карток, на яких написані цифри «1» або «2». Перша група отримує завдання: «Назвати причини конфліктів у групі, серед однолітків». Друга група: «Назвати ознаки «конфліктної особистості». У кожній групі обирається «секретар», який записує пропозиції, та «спікер», який буде проголошувати список групи.

Причини конфліктів :

1. Невміння стримувати емоції, нервозність, не вміння володіти собою.
2. Агресивність або тривожність.
3. Пихатість, зарозумілість.
4. Боротьба за лідерство, намагання ствердитися за рахунок інших.
5. Бажання показати себе «крутим», принизити людину, яка, на його думку, нижча за нього.
6. Небажання вислухати іншого.
7. Погана вихованість.
8. Поділ у групі на «кращий – гірший», «багатий – бідний».
9. Егоїзм, зневажливе ставлення до інших.
10. Низькі інтелектуальні здібності.
11. Різні погляди.
12. Оцінювання людей.
13. Небажання визнавати свої помилки та чинити правоту.

Риси конфліктної особистості:

1. Бажання бути завжди головним – найрозумнішим, найкращим (псевдолідер).

2. Надмірна принциповість, непохитна впевненість у своїй правоті.
3. Надмірна прямолінійність у висловлюваннях і судженнях, безапеляційне висловлювання всього, що спало на думку.
4. Часта дратівливість, поганий настрій («не зачіпай – уб'є!»).
5. Несправедлива оцінка почуттів і думок інших.
6. Байдужість до почуттів інших.
7. Жорстокість до інших, черствість.
8. Небажання визнавати чужу правоту.
9. Завищена або занижена самооцінка.

Заслуховують варіанти дітей, які обговорюються і доповнюються.

Психолог: Приміряйте на себе ці риси– чи ви не поведетеся деколи так?

Можливо, вам варто переглянути своє ставлення до інших?

Вправа «Подаруй подарунок»

Мета: зняття напруження, тривоги, релаксація.

Обладнання: легка, розслаблююча музика.

Хід вправи: учні сидять у колі, по черзі кожен учасник, повернувшись до свого сусіда повинен подарувати приємний подарунок: посмішку, повітряний поцілунок, уявну квіточку, привітання...

Підведення підсумків

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 5 – «ТРИМАЙ СЕБЕ В РУКАХ»

Привітання, зворотній зв'язок

- Виконати ритуал привітання;
- Провести опитування: «Що ми робили на минулому занятті?».

Вправа: «Три бажання»

Мета: налаштування на позитив; формування вміння ставити мету.

Обладнання: Папір А-4, маркери.

Хід вправи: подумайте і запишіть, які б три бажання загадав би кожен із

вас, якби йому пощастило спіймати золоту рибку? Учасники спершу фіксують бажання на аркуші паперу, а потім розказують про них.

Обговорення:

- Навіщо люди мріють?
- Що потрібно для того, щоб мрія стала реальністю?

Інформаційне повідомлення

Мета: зниження агресивності, аналіз конфліктної ситуації.

Обладнання: папір А-4, маркери або олівці.

Хід вправи: педагог (психолог) пропонує взяти олівець (маркер) і підкреслити, яких помилок у суперечках (конфліктних ситуаціях) найчастіше припускається учень (підліток):

- не дає іншій стороні часу, щоб повністю висловити власну думку;
- не обґрунтовує своїх висловлювань;
- залишає нез'ясованою одну тему і переходить до іншої;
- обговорює не вчинки партнера, а його особистість;
- застосовує емоційний тиск;
- прагне самоствердитися на фоні іншого;
- не визнає вголос правоту партнера, навіть коли внутрішньо згоден із його аргументами.

Вправа «Шлюбне оголошення»

Мета: підвищення самооцінки, усвідомлення цінності своєї особистості.

Обладнання: папір А-4, ручки (маркери).

Хід вправи: завдання цієї вправи – якомога коротше (ніби це шлюбне оголошення) написати про найгарніше у собі. Потрібно зробити це так, щоб отримати якомога більше листів у відповідь.

Обговорення

Рухлива гра «Море хвилюється»

Мета: визначення емоційного стану, передача його невербальними засобами; створення позитивного емоційного фону; корекція нетерплячості.

Обладнання: легка, нейтральна музика.

Хід вправи: група обирає ведучого, який обертається спиною до інших та промовляє слова: «Море хвилюється раз». На рахунок «три», учні повинні завмерти в незвичайній позі. Ведучий по черзі підходить до кожного учасника гри, включає його та намагається відгадати, кого і у якому емоційному стані він зобразив. Потім кожен гравець сам пояснює, що він хотів зобразити. При цьому група обов'язково аналізує виразні невербальні засоби передачі образу (міміка, погляд, жести, положення тулуба, стиснуті кулаки тощо), оцінює наскільки вдалим був вибір. Гра вчить розрізняти й читати емоційний стан інших людей, адекватно передавати свій стан. Гра також коригує нетерплячість, виховує стриманість. Керівникові групи варто звернути увагу учнів на те, яких страшних, агресивних чудовиськ чи слабких заляканих тварин зображували учасники групи.

Підведення підсумків

Підбиття підсумків: «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 6 – «Я БУДУ УСПІШНОЮ ЛЮДИНОЮ»

Привітання, зворотній зв'язок

Вправа «Мої риси»

Мета: підвищення самооцінки, усвідомлення своєї індивідуальності.

Обладнання: Папір А-4, маркери.

Хід вправи: Опишіть свої гарні й погані риси, свій ідеал, своє реальне «Я» та яким хотілося б бути, щоб гарно почуватися в житті».

Вправа: «Я малюю агресію»

Мета: налаштування на роботу; звільнення від негативних емоцій.

Обладнання: Папір А-4, маркери.

Хід вправи: намалюйте «агресію» так, як ви її уявляєте.

Обговорення:

- Які ваші враження від виконання вправи?
- Чи можна її використовувати в повсякденному житті?

Вправа «Слухаємо себе»

Мета: розвиток здатності до релаксації; уміння слухати себе й визначати свій настрій; уміння діагностувати емоційне самопочуття інших учасників групи.

Хід вправи: учням пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитися й прислухатися до себе, ніби зазирнути в себе й подумати: що кожний відчуває, який у нього настрій. Через кілька хвилин учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони себе почувають і який у них настрій. Вправа дає змогу діагностувати емоційне самопочуття підлітків, сприйняття ними форм і методів роботи групи.

Вправа «Моє ім'я»

Мета: розслаблення, невербальне символічне вираження змісту обраного імені.

Обладнання: Папір А-4, маркери.

Хід вправи: Після того, як всі учасники назвали своє ім'я, підліткам пропонують подумати й намалювати малюнок «Моє ім'я», що у вигляді символів або образів відображав би зміст обраного імені. Після виконання малюнка проводиться обговорення.

Підведення підсумків

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 7 – «Я РЕЖИСЕР ВЛАСНОГО ЖИТТЯ»

Привітання, зворотній зв'язок

- Виконати ритуал привітання;
- Провести опитування: «Що ми робили на минулому занятті?».

Вправа « Життєве кредо»

Мета: підвищення самооцінки, розвиток впевненості у власних силах.

Хід вправи: Потрібно представити так зване життєве кредо– якесь висловлювання, девіз, що допомагає в житті, відбиває індивідуальність,

ставлення до світу й до себе.

Вправа на уяву «Я – режисер власного життя»

Мета: розвиток аналізу конфліктної ситуації, пошук шляхів вирішення конфлікту, зниження рівня агресивності.

Обладнання: легка, приємно музика.

Хід вправи: Психолог (педагог) пропонує підлітку уявити найбільш імовірну ситуацію, що спричиняє агресивну поведінку. Але зараз він уже сам режисер свого життя, і може спроектувати свої думки, поведінку в ту мить, коли гнівається. Те, що відбувається, залежить від нього самого. Обговорення.

Інформаційне повідомлення «Стрес. Прийоми боротьби»

Мета: ознайомити та розібрати з учнями поняття «стрес», «причини стресу».

Слово стрес (від англ. – «натиск») – це сукупність захисних фізіологічних реакцій організму, які виникають у відповідь на вплив різноманітних несприятливих чинників (стресорів).

Чинники, які викликають стрес, називаються «стрессорами».

До ознак стресу відносять:

- Емоційну напруженість;
- Страх;
- Тривогу;
- Підвищення тиску;
- Пришвидшення серцебиття;
- Тремтіння тіла або його кінцівок;
- Неможливість висловитися;
- М'язове напруження.

Ознаки стресового напруження (за Шеффером):

- Неможливість зосередитися;
- Часті помилки в роботі;
- Погіршення пам'яті;

- Занадто часте виникнення відчуття втоми;
- Прискорення темпу мовлення;
- Думки кудись тікають;
- Головний біль, біль у спині, в шлунку;
- Підвищена збудливість;
- Відсутність задоволення від праці;
- Втрата почуття гумору;
- Різке збільшення кількості викурених цигарок;
- Пристрасть до алкоголю;
- Постійне відчуття недоїдання або зниження апетиту.

Рекомендації:

1. Намагайтеся дивитися на майбутнє у позитивному ключі. Хоча б ненадовго згадуйте, як ви почувалися, коли було добре. Коли люди уявляють себе в певній ситуації, то виникають і пов'язані з нею почуття.

2. Намагайтеся вчитися прийомів фізичного розслаблення. Коли ваше тіло розслаблене, то й психіка не може бути в напруженому стані.

3. Намагайтеся бути більш реалістичним, коли описуєте собі або близьким ситуацію, в якій опинилися. Уникайте таких емоційно забарвлених слів як «ніколи», «завжди», «ненависть».

4. Живіть сьогоднішнім днем. Установлюйте цілі на сьогодні, не вимагайте надто багато від себе.

5. Не дозволяйте потонути в жалощах до себе, не відмовляйтеся від допомоги. Кохання, дружба і соціальна допомога – могутні інструменти у боротьбі зі стресом (тривогою).

6. Пам'ятайте, що ви не самі. Те, що ви відчуваєте зараз, бувало з багатьма, і вони вижили. Так трапиться і з вами.

7. Знайдіть час для спокійної розмови з близькою людиною.

8. Навчіться заспокоюватися завдяки власним зусиллям: повільно глибоко вдихніть, ніби втягуєте повітря через ноги, видихніть із себе «тривожне» повітря, напруженість, уявіть собі приємний стан, пов'язаний із

відпочинком: ніби лежите у ліжку, гладите собаку (кота) або сидите поряд із приємною (коханою) людиною, уявіть якомога більше реальних деталей цієї картини, щоб вона стала ясною й запам'яталася.

9. Коли дуже схвильовані, треба глибше й повільніше дихати і спробувати викликати в пам'яті картину, яку ви склали.

Вправа «Хочу. Мушу. Треба»

Мета: самоконтроль та самоаналіз.

Обладнання: Папір А-4, маркери.

Хід роботи: напишіть 10 чи більше речень, які б починалися зі слів «Я хочу...». Аналогічно вчинити з реченнями «Я мушу...» та «Я повинен...».

А тепер напишіть, які самостійні рішення ви приймаєте «тут та тепер».

Обговорення

- Яка частина цієї роботи була легшою, яка – важчою?
- В якій частині було більше речень?
- Чи були теми та справи, що згадувалися в кількох реченнях?
- Які зроблено висновки?

Підведення підсумків

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 8 – «Я ЗНАЮ. Я ЗМОЖУ»

Привітання, зворотній зв'язок

Вправа «Подаруй усмішку»

Мета: створити позитивний емоційний фон, зниження рівня тривожності.

Обладнання: Розслаблююча музика.

Хід вправи: Ведучий пояснює учням значення усмішки у житті та самопочутті людини. Напруження м'язів не тільки відображає, а й формує поганий настрій, утому, негативні емоції. Мають бути напруженими тільки ті м'язи, які необхідні, всі інші повинні бути розслабленими. Цілком розслаблена людина стирає всі негативні емоції. Усміхайтесь! За серйозного виразу обличчя

напружені – 17 м'язів, а за усмішкою – 7. Фізіологічний сміх – вібрація, масаж, при якому знімається напруження.

Гра «Янгол – охоронець»

Мета: зниження рівня агресивності, аналіз поведінки.

Обладнання: Папір А-4, маркери.

Хід вправи: Психолог (педагог) пропонує згадати ситуацію, коли підліток зміг себе втримати від протиправних дій, і просить записати фрази, які той говорив собі при цьому. Далі психолог рекомендує завжди аналізувати конкретну ситуацію та прислухатися до порад «янгола -охоронця».

Притча про хлопця із жахливим характером

Жив собі хлопець із жахливим характером. Якось батько дав йому ящик із цвяхами і сказав по одному забивати у паркан щоразу, коли син втратить терпіння і посвариться з кимось. Першого дня хлопець забив 37 цвяхів. Згодом він навчився володіти собою, і кількість забитих цвяхів щодня зменшувалася. Хлопець зрозумів, що легше навчитися володіти своїми емоціями, ніж набивати цвяхи.

Нарешті настав день, коли він не забив жодного цвяха. Син підійшов до батька і сказав, що в цей день не забив жодного цвяха. Тоді батько наказав синові витягати з паркана по одному цвяху в той день, коли він не втратить самоконтролю і ні з ким не посвариться. Минали дні, і згодом син зміг сказати батькові, що в паркані не залишилося жодного цвяха.

Батько підвів сина до огорожі і сказав: «Ти добре зробив, синку, але подивися, скільки дірок залишилося... Огорожа вже ніколи не буде такою, як колись...».

Обговорення.

Вправа «Чарівний ярмарок»

Мета: сприяти усвідомленню учасниками своїх позитивних та негативних рис характеру.

Обладнання: Стікери, маркери.

Хід роботи: Керівник розповідає учасникам, що вони на чарівному

ярмарку, де можна продавати та купувати риси характеру. Після цього він усім роздає по два стікери. На першому записують риси характеру, які б хотіли продати, на іншому – які б хотіли купити. Після зачитування стікери клеять на дошку в хаотичному порядку. Потім кожен учасник, не дивлячись, забирає два стікери.

Обговорення.

- Які риси характеру ви витягнули?
- Чи змогли б ви прийняти такі риси?
- Чи хотіли б ви змінити в собі певні риси характеру?

Підведення підсумків

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті»?

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»

ЗАНЯТТЯ № 9 – «Я ЗНАЮ МІРУ»

Привітання, зворотній зв'язок

Вправа «Танець з папірцями».

Мета: створити позитивний емоційний фон, зниження рівня тривожності.

Обладнання: Папір А-4.

Хід вправи: Учні розбиваються на пари. Візьміть папірці, притисніться чолом один до одного так, щоб між ними був папір. За командою ведучого, учні починають рухатися по кімнаті. Можна танцювати, присідати, навіть бігати, але так, щоб папірець не впав на підлогу.

Обговорення

Вправа-мозковий штурм: «Відповідальність: за і проти»

Мета: аналіз конфліктних ситуацій, правопорушень та їх наслідки.

Обладнання: Папір А-4.

Хід роботи: Керівник пропонує учасникам висловити свої думки про те, що таке відповідальність, записати всі за і проти відповідальності на папері.

Обговорення.

Вправа «Моя поведінка»

Мета: навчитися поводити себе впевнено.

Обладнання: Дві ляльки.

Хід роботи: Зараз ми виконаємо вправу, мета якої – навчитися розрізняти, коли ми поведимося впевнено, а коли невпевнено. Ось ця лялька (ведучий надягає ляльку на руку) говоритиме, що відбувалося, а той, хто надіне на руку другу ляльку, повинен буде показати, як поводитьься в цій ситуації, що говорить впевнена і невпевнена в собі людина.

(Психолог (соціальний педагог, ведучий) від імені ляльки пропонує певну ситуацію. Другу ляльку надягає той, хто повинен дати відповідь. Після декількох ситуацій, запропонованих ведучим, можна запропонувати учасникам тренінгу придумати свої власні ситуації. Якщо охочих немає, пропонуються ситуації, наперед заготовлені ведучим)

Важливо, щоб у вправі брали участь всі підлітки, причому ведучий звертає увагу на те, щоб учні самі кваліфікували відповідь як впевнену або невпевнену.

Приклади ситуацій:

- нізачо поставили двійку;
- хочеш пограти на комп'ютері, а друзі звуть гуляти;
- хочеш познайомитися з однолітком і т.д.

У кінці проводиться коротке обговорення і дається визначення впевненій і невпевненій поведінці.

Вправа «Розслаблюємося»

Уміння розслабитися одним дітям допомагає зняти напруження, іншим – сконцентрувати увагу, зняти збудження. Коли людина відчуває напруження, можна допомогти собі, розслабившись за допомогою простих прийомів, які допоможуть відчути себе більш комфортно і спокійно.

А) Сядьмо зручніше. Спина розслаблена, спираємося на спинку стільця, руки спокійно лежать на колінах. Можна заплющити очі. Зробімо по десять глибоких повільних вдихів і видихів. Щоб уповільнити їх, вдихаючи, порахуємо подумки до семи, а видихаючи – до десяти. Можна й не рахувати –

як кому зручніше. Почнімо.

Учасники виконують вправу.

Тепер можна розплющити очі. Розповімо, що відчували, виконуючи цю вправу.

Б) Інший спосіб розслабитися можна було б назвати «чарівне слово». Наприклад, коли ми хвилюємося, ми можемо промовити це чарівне слово й відчуваємо себе набагато впевненіше та спокійніше. Це можуть бути різні слова: «спокій», «тиша», «ніжна прохолода», будь-які інші. Головне – щоб вони допомагали вам. Спробуймо.

Підведення підсумків

Підбиття підсумків : «Що ми робили на сьогоднішньому занятті?»

Передаючи один одному маленький м'ячик, учасники по черзі продовжують фразу: «Сьогодні я дізнався (відчув)...»